

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№33
(19466)

2021 чылдың
май 12
среда

Хүннүң үнери — 04.25
Ажары — 20.27
Хүн дурту — 16.02

Садар өртээ хостуг 12+

ВЛАДИСЛАВ ХОВАЛЫГ ЧУГУЛА ОБЪЕКТИЛЕРГЕ ЧЕТКЕН

Май 10-да Владислав Ховалыг бо одалга сезонун доозарына объектилериниң беленин база келир үеде планнарын адырның удуртукчулары-биле чугаалашкан.

Владислав Ховалыг баштаан делегация республикада эң улуг энергетика бүдүрүлгезинге чораан. «Кызыл ЧЭТ» акционерлиг ниитилел Кызыл хоорайның база Каа-Хем суурнуң чурттакчыларын, социал адырның объектилерин: өөредилге болгаш кадык камгалал албан черлерин, үлетпүр объектилерин чылыдылга база изиг суг-биле хандырып турар.

«Кызыл ЧЭТ» АН-ниң чиңгине директору Андрей Троцан бүдүрүлгениң кол объектилерин: башкарылга щидин, турбина цегин, котел цегинде башкарылга пультузу таныштырып, 2020-2021 чылдарда одалга үезиниң канчаар эртип турарын илеткээн. Эрткен сезонда элээн нарын 25 зона илереттингенин чугаалаан.

Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыгның даалгазы езугаар, вице-премьер Александр Брокерт Кызыл хоорай мэриясы-биле амгы одалга сезонун май 15-те доозарын хыналдага алып, ЧЭТ-тен төлээни хыналда комиссиязынче кирип, чылыг четкизинде базыышкынны шенээриниң программазын башкарыкчы компания биле мэрия ажылдап кылып деп шийтпирлээн. ЧЭТ-тиң эргижирээн участоктарын септээр программаны үе шаанда эгелеп, шагдакы объектилерни септеп-селиири — эң кол.

Дараазында «Водоканал-сервис» КХН-ге четкен. Бүдүрүлгениң чиңгине директору Владимир Фалалеев суг арыглаар кол объектилерни көргүзүп, элээн чидиг айтырыгларны чугаалаан. Найысылалдың чурттакчы чонунуң

санының өскени-биле объектиниң чүгү улгаткан, канализация дериг-херекселдери элээнинден, ооң күчүзү чедишпеи айтырып апарган.

Тудуг болгаш ЧКА сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип турар Аяс Хунай-оол 30 чылда капитал септелге чоруттунмаан суг арыглаар черлерни эде чаартып, кылып тудар төлевилелди ажылдап турарын дыңнаткан. 2024 чылга чедир Тыва Республиканың социал-экономиктиг тускай программа боттанышкыны-биле, канализация ажыл-агыйын тудар база эде чаартырын дөзевилээр кылдыр «Кеземче күүселдезиниң федералдыг албанының кол тудуг эргелели» ФКУБ инженер ажылдары, төлевилел база эксперт ажылдарына күрүнө керээзин чарган.

Регионнуң удуртукчузу ажылдың

кайы хире чоруп турарын көргөш, чонга шынарлыг ЧКА ачы-дузазын чедирер дизе, республиканың инфраструктуразын хөгжүдөр арыглаашкын черлерин эде чаартыры чугула деп демдеглээн. «Бо хонуктарда одалга сезону хагдынар, келир кышка белеткел эгелээр, ынчангаш стратегтиг чугула объектилерге четтивис. Удуртукчулар кандыг планнын дыңнадым. Базыышкын шенелделеринден кайда кандыг черлер бары, шупту чүве билдине бээр. Системаны дараазында кышка удур чиге белеткээри-биле, чай дургузунда шалыпкын ажылдаар» — деп, Владислав Ховалыг чугаалаан.

Чыжыргана СААЯ
белеткээн.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган
чуруктары.

Бөгүнгү үндүрүлгөдө:

**"УЛУСЧУ КАРТОФЕЛЬ":
АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ АРГА-
ХОРГАНЫ КӨДҮРЕР**

3-кү арында

**ТИЛЕЛГЕНИҢ
БАЙЫРЛЫГ
ЧЫСКААЛЫ**

4-кү арында

**ҮРБҮН-КАШПАЛДЫН
МААДЫР КЫЗЫ**

7-ги арында

**АЙЫЖЫЛАРНЫҢ
ӨГ-БҮЛЕЗИ: "ТЫВАГА
ХӨЙНҮҢ ЫРЫН
САЙЗЫРАДЫР БИС"**

9-ку арында

МААДЫРЛЫГ КЫРГАН-АВАГА БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг республиканың чурттагыч чонунун өмүнээзинден Ада-чурттуң дайынынга кол байырлар – Улуг Тиилелге хүнү-биле бүгү хоочуннарны төлээлээн Наталья Масловага байыр чедирери-биле фронтчуга аалдап четкен.

Владислав Ховалыг Наталья Ивановна-биле ужурашкан, кандыг дуза херегин айтырып, дораан дузалажырын аазаан: «Социал ажылдакчылар доктаамал карактап турар болгаш, хомудал чок болду. Наталья Ивановна-биле харылзажып турарын, херек апарза, менче дорт долгантарын дугуруштувус. Ужуражып чугаалашкаш, дайын ооң мезү-бүдүжүн каңнап каанын эскердим». Ол ышкаш хоочунувустун чиик чаагай, арнында хүлүмзүрүг долганынга өөрүп, кадыын камнаарын күзээн.

Дайынның дириг херечизи бодунун эрткен шериг оруун Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар В. Ховалыгга төөгээн. Маслова Наталья Ивановна 1923 чылдың август 16-да, Ульяновск облазының Теренгуль районунун Большая Борла суурга төрүттүнген. 1943 чылда «харылзаачы-телеграфист» шериг мергежилге өөредилгени эрткен. Белорусь база Украина фронтуларының составынга дайылдашкан. 1945 чылда Япония-биле дайынче харылзаачы кылдыр аъттанган. 1959 чылда Тывада көжүп келген, оон бээр аңгы-аңгы организацияларга повар, санитар, ажилчы күш-ажылчы орукту эрткен.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга көргүскен маадырлыг чоруу дээш «Германияны тиилээни дээш база «Дайынчы ачы-хавыязы» медальдарның база юбилейлиг медальдарның эдилекчизи. Фронтчу ава ийи ажит-төлдүг, 7 уйнукут, оларның 13 уйнуктарның маадырлыг кырган-авазы.

Тыва Чазактың парлалга албаны.

ДЭЭДИ СОЛДАТ ШАҢНАЛДЫҢ ЭДИЛЕКЧИЗИ

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи 96 харлыг Иван Алексеевич Родниковтуң хар-назы аайы-биле кадыының байдалы кошкак-даа болза, сагыш-сеткилиниң тура-соруу ам-даа күштүг, аажы-чаңы сергек. Амыдырал-чуртталгазын ниитизи-биле төлөптүг чурттап эрткен, ында эки чүүлдер багайындан хөй, харын-даа мырыңай салым-чол ону камгалап чораан деп ол санап чоруур. Бодунун үе-череги оолдар-биле кады немец фашизм-биле дайынның өлүм-чидимин шыдажып эрткен, эвээш эвес эштери кадыг-дошкун тулчуушкуннарга амы-тынындан чарылган. А Иван Алексеевич аар балыглатпаан, мага-боду бүдүн-бүрүн арткан.

Ленинград, Бирги Прибалтийск, Ийги Прибалтийск фронтуларга Иван Родников дайылдажып, сүрлүг «Катюшадан» немец шериглерни чылча берип чораан. Иван Родниковтуң дайынчы кезээ Балтий далайда Тукумс портка турда, фашистг Германияны тиилээн дугайында медээ дыңналып келген.

Аңаа Иван Родниковтуң дайынчы оруу төнүп калбаан. Оон дайынчы кезээн Прибалтикадан Япония-биле дайынче октапкан. Кыдаттың Сунгари хемде Цзямус деп порт хоорайга «катышаларны» дүжүрүп алгаш турда, кыдат-совет шериглерниң коргунчуг согуушкуннарынга япон армия дүжүп берипкен. Ынчалза-даа Иван Родниковтуң дайынчы оруу аңаа доозулбаан – 1949 чылга чедир Белоруссияга, Ыраккы Чөөн Чүкке, Сахалинге шериг албан-хүлээлгезин уламчылаан.

Иван Алексеевичиниң өгбө салгалдары ук-төөгүдөн бээр Төрзөн чуртун камгалап дайылдажып чораан. Ачазы Алексей Иванович Бирги делегей дайынының

киржикчизи, акызы Федор 1941 чылда Брест шивээни камгалап тургаш, маадырлыгы-биле өлгөн. База бир акызы Андриян Ленинград фронтузунга, акыларының бирээзи Григорий Смоленск чоогунга тулчуушкунга амы-тынындан маадырлыгы-биле чарылганнар.

Чуртталгазының эң эки үези Тывага эрткен деп Иван Алексеевич санап чоруур. Красноярск крайның Ермаковскиден 1954 чылда Кызылга өг-бүлөзи-биле көжүп келген. Кызылдың автомобиль септээр заводунга күш-ажылчы назынын ажилдап эрттирген. Тывага ажы-төлү ижигип өскөн, ынчангаш тыва черни Төрзөн чуртувус деп санаар.

Родниковтарның ук-салгалы узун назынныг кылдыр чаяттыңан чүве-дир. Дайын-чаага амы-тынындан чарылбааннары улуг назы-харлыг болганнар.

Иван Родниковтуң эң ынак дайынчы шаңналы – «Эрес-дидим чорук дээш» медаль. Хууда эрес-дидим чоруу дээш солдаттарга бо медальды тыпсып турган болгаш амгы-даа үеде тыпсып турар. Эң бедик солдат шаңнал «Эрес-дидим чорук дээш» медаль Иван Алексеевичиниң хөрээнге Тиилелге хүнүнде чылдыңна чайнай бээр.

Чылдыңна май 9-та, Улуг Тиилелгениң хүнүнде, Иван Алексеевичиге уруг-дарыы болгаш кожалары, Кызыл гарнизонун болгаш 55-ки даг-адыгжы бригаданың дайынчылары, тус черниң эрге-чагырга органның төлээлери байыр чедирип кээри чаңчыл апарган.

Бо чылдың май 8-те байыр чедиришкени онзагай болган. Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыгның өмүнээзинден хоочунга байырны эрге-чагырганың төлээлери чедирип, частың айыраң чараш чечектерин болгаш белектерни тутсуп, ам-даа узун назынын күзээн.

55-ки даг адыгжы бригаданың шериг оркестри дайынчы ырларның аялгаларын, марштарны чиртиледи ойнарга, бригаданың дайынчылары совет-российжи солдат, Ада-чурттуң Улуг дайынының маадырлыг киржикчизи Иван Родниковтуң баары-биле хүндүлел чыскаалга марштап, ёзулап эрткен.

Кожай МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Май 7 – Радио хүнүнде Тывага ийи дапкыр байырлар болган.

Тыва Арат Республикага радио 1934 чылда тургустунган. Оон баштайгы диктору Виктор Көк-оол артист турган. ССРЭ-ниң «Маяк» радиодамчыдылганының Тывага салбыры болуп, Республиканың кол медээлерин тыва дылга дамчыдып турган. Оон бээр чон ону бөдүүнү-биле «Тыва радио» деп адап чаңчыга берген. Хүн бүрүнүн медээлеринден аңгыда, «Улуг-Хемниң чалгыглары», «Тыва чер-

де», «Хойжуларның радиостанциязы», «Тываның херээженнери», «Шагар-ары» янзы-бүрү дамчыдылгаларны аңаа чорудуп турган.

2021 чылдың май 7-де, Радио хүнүнде, «Звезда-Кызыл» деп чаа радио дамчыдылганы ажиткан. Ол 104,4 FM чалгыда «Звезда» радиостанцияның регионалдыг кезээ болуп. Тываның Информатизация болгаш харылза яамызы чаа радиону ажыдары-биле элээн улуг ажилды кылып чоруткан. Оон баштайгы

ТЫВАДА ЧАА РАДИО

аалчызы Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг болган. Радионуң башкарыкчылары Эрес Монгуш биле Ай-Суу Монгуш дыңнакчыларга сонуургадыры-биле, чогуур айтырыгларны аалчыга салган.

Владислав Ховалыг Россияның Президентизи Владимир Путин-биле видеоконференция харылзаазын таварыштыр ужуражып үезинге чедир чартык шак артып калган турда, ону республиканы удуртур албан-дужалга томуйлаанының дугайында билип каанын чугаалаан. Чаа кадрларны томуйлаарда, хамыктың мурнунда, кандидат бүрүзүнүн профессионал эртем-билини болгаш арга-дуржулгазынче кол кичээнге салып турарын демдеглээн.

Республиканың удуртукчузу бүгү харылзаа ажылдакчыларының профессионал байырларын таварыштыр байыр чедирген: «Радио хүнү – харылзааның шупту адырларының, «Звезда-Кызыл» чаа радиостанцияның ажылдап эгелээринге үлүг-хуузу кириген радиотехниктерниң, радиожурналистерниң профессионал байырлары. «Тыва медиа бөлүк» эр хейлер! Ажылын делгемчидип турарлар! Башкарыкчыларның айтырыгларынга

харыыладым, радиостудияга бижидилге кылыры меңээ чаа арга-дуржулга болду. Бо чылын «Тыва» «Маяк» КТРК-ның радиостанциязы төлөптүг юбилейин демдеглээр. Тывага 85 чыл бурунгаар ажылдап эгелээн радиостанция ам-даа ажылдап турар. Амгы үениң технологиялары турбуже, радио болгаш оон билдиги мергежилди башкарыкчылары ам-даа херек дээрзиниң херечизи ол. Харылзаа чаңгыс черде турбайн турар, Интернет сайзырап, чаа-чаа форматтар тыптып турар, ынчалза-даа радио – медээ тарадырының кол аргазы болуп, үе-биле деңге басып чоруур.

Эргим эш-өөр, профессионал байырларлар-биле! Эң-не дидим планнарыңарны амыдыралга боттандырып, ужу-дузалыг чаа-чаа чедишкенин-нерлиг болунар!»

Республикада шупту чеди аңгы радио ажылдап турар. «Звезда-Кызыл» радио эфирже бир хүнде беш катап үнер. Эртеңги медээлери – 07:30, 08:30, 09:30 шакта, а кезээкизи – 17:30, 18:30 шакта болуп. Тускай темалыг дамчыдылгалар, дорт эфирлер удавас болуп эгелээр.

Рада ДЕМЧИК белеткээн.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу.

Губернатор төлөвилели

«УЛУСЧУ КАРТОФЕЛЬ»: АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ АРГА-ХОРГАНЫ КӨДҮРЕР

"Социал картофель" төлөвилелди Тывада 2015 чылдан бээр 6 чыл дургузунда чорудуп келген. Ооң кол ужур-утказы – чединмес амыдырал-чуртталгалыг болгаш хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге картофель тарып өстүрүп алырынга дуза. "Социал картофель" төлөвилелден картофель үрезинин алган өг-бүлелер чүү хире хемчээлдиг картофельди тарып өстүрүп алган дугайында сан-чугаайларлыг медээлер бар-даа болза, ол өг-бүлелер картофель үрезинин күзүн чүү хире курлавырлап ап, ону дараазында чылда тарып, социал төвилелдин дузазы чокка боттары картофельди өстүрүп ап турар апарган бе дээрзиниң дугайында тодаргай ажык медээлер кожууннар болгаш сумулар эрге-чагыргаларының талазындан чок. Бир эвес "Социал картофель" төлөвилелдин киржикчилери боттарының амы-хууда картофелин курлавырлап, бажыңнарының чанынга огород дузалал ажыл-агыйын тургуспас, хөгжүтпес болза, төлөвилелдин алыс кол сорулгазы чедип алдынмааны ол.

"Социал картофель" төлөвилелди "Улусчу картофель" кылдыр эде адааны-биле ооң ужур-утказы база элээн өскерилген деп догааштырып болур. Ооң чаа ады төлөвилелдин кызыгаарын алгыткан, ол чүгле социал ужур-дузалыг эвес, а республиканың чурттакчы чонун картофель тарып өстүреринге калбаа-биле хаара тударынче угланган төлөвилел апарган. Төлөвилелдин моон соңгааргы сорулгазы өг-бүлелерниң ажыл-агыйы арга-хоргазын шимчедири, олар боттары картофель болгаш ногаа аймаа-биле хандыртынар байдалды тургузары, алызы барып өг-бүлелерниң хөй кезии хууда дузалал ажыл-агыйлыг болурун чедип алыры кылдыр чонун хөй кезинге билдинип турар.

Мында нарын чүүл – өг-бүлелерниң ажыл-агыйы арга-хоргазын көдүрериниң бергежи. "Улусчу картофельди" арыг социал дуза кылдыр уламчылаар, ооң киржикчилериниң төлөвилелге киржилгези дээш харысалгазын дыңзытпас болза, чамдык кижилерниң азырадыкчы хөөнү улам хөөр чадавас.

Черде бажың-балгаттыг тыва өг-бүлелерниң хөй кезии, чеже-даа дембилелиг болза, картофель болгаш ногаа тарып өстүреринге шоолуг-ла тура чок. Ындыг чоруктан оларның уруг-дарыы чүгле огородка эвес, өске-даа ажыл-агыйга чаңчыкпаан боор. Ооң уржуунда олар черден хоорук, "кара" ажылдың кадыг-бергезинге дадыкпаан кижилер болуп өзер чыгыы. Ажы-биле чугаалаар болза, дем-биле чок-даа кижилерге безин ижин-хырынга өй ногаа аймаан бажың чанынга тарып өстүрери чазын-күзүн 2-3 хуннун, чайын эртен-кежээниң ажылы. Телевизор кайгап, социал четкилерге астына берген олурарының орунуга эртен-кежээ огородка үр эвес ажылдаары кижиниң

күш-шыдалынга, өг-бүлезиниң орулга-лыынга ажыктыг.

Берге-даа болза, төлөвилелдин боттандырып болур кезиин амгы үеде сумуларда чорудуп турар. Ол дээрге бажыңнар чанынга картофель болгаш ногаа аймаан тарыры, хөй квартиралыг бажыңнарда кижилер коллективтиг огородтук болурун организаастаары, оларны үрезин-биле хандыраары, картофель олуртур шөлдерни чардырып бээр дээш оон-даа өске.

"Улусчу картофель" төлөвилелдин киржикчилери 1421 өг-бүлеге 44 тонна картофель үрезинин бо чылдың апрель айның сөөлүгү хуннеринде үлөп эгелээн. Ол өг-бүлелер картофель үрезининден аңгыда, огурец, помидор дээш өске-даа ногаа аймааның хаптаан үрезиннерин алыр.

Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының медээлери ёзугаар алырга, "Улусчу картофельди" үрезини-биле төлөвилелдин бо чылгы киржикчилерин четчири-биле хандыраар арга бар. Чижээлээрге, Эрзин кожуунда 70, Бии-Хем кожуунда 220, Каа-Хем кожуунда 74 өг-бүле картофель үрезинин алган.

"Улусчу картофель" төлөвилелди боттандыраарының аргазы Тожу кожуунда бир янзы деп демдегеп болур. Кожуунун Төлээлекчилер хуралы "Чемгерикчи огород" деп улусчу төлөвилелди боттандырып чорударын чарлаан. Кожуун чергелиг төлөвилел ёзугаар амыдырал-чуртталгазы берге байдалдыг өг-бүлелерге картофель, ногаа үрезиннери болгаш кат-чимис дөстөрүн дузаламчыга бээриниң ачы-буян акцияларын эрттирер, ногаа аймаан тарып өстүрериниң мастер-класстарын организаастаар. Бо ажылды херек кырында боттандырып болурунун аргазы бар, чүге дээрге Тожунун чурттакчы

чонунун барык чартык кезии огородтарга ногаа аймаан тарып өстүрүп турар. "Чемгерикчи огород" төлөвилелди боттандыраарының "Орук картазын" безин ажылдап кылган, ону башкараар штабты тургускан.

2021 чылдың май 3-те байдал-биле алырга, Тожуда 288 өг-бүлеге картофель үрезини херек.

Май айның баштайгы хуннеринде республиканың чурттакчы чонунун чамдызы картофель болгаш эрте тарыыр ногаа аймааның үрезиннерин олурткан. Чижээлээрге, Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал школазының жылдакчылары 0,5 га черни чардыргаш, аңаа картофель үрезинин олурткан. Школа чанында участка одуругларны эрте тарыыр ногаа үрезиннерин олуртурунга белеткээн, теплицаларның септелгезин эгелээн.

Тес-Хем кожуунда Чыргаланды сумунун девискээринде Онгар-Хоор деп черге арга-дуржулгалыг хоочун ногаажы Анатолий Долзат ногаа аймаан чылдың-на тарып өстүрүп турар. Май айның дыштанылга хуннеринде Анатолий Чоодуевич черин аңдарып, суггарып, чайгы ажылдарга белеткелди чорудуп эгелээн.

"Улусчу картофель" төлөвилелди боттандырып чорударына бир берге чүүл – огородтарда картофель болгаш ногаа аймааның суггарылгазы. Эң ылаңгыя суг ханы чыдар черлерде чурттакчы чонун суг-биле хандырылгазы берге дээрзи билдингир. Чижээлээрге, Тожу кожуунун

Тоора-Хем суурда Новая, Оолак кудумчуларда өскүс уруглар эрге-байдалдыг өг-бүлелерге туткан бажыңнарын кудуктары чогу билдинген. Ол бажыңнарын чурттакчылары 500 – 1500 метр ырак черде кудуктардан суглап турганы илерээн. Чүгле чаңгыс бо чижектен безин "Улусчу картофель" төлөвилел чидиг социал айтырылгар-биле тудуш дээрзи илдеңдир.

Огородтарны суг-биле хандыраарының байдалы Бии-Хем кожуунда черле шору деп санап болур. Кожуун чагыргазының ажык медээлеринден алырга, 1882 өг-бүле огородтарны суг колонкаларындан, 771 өг-бүле боттарының кудуктарындан огородтарны суггарар аргалыг. А ол дээрге бажың чанында ажыл-агыйлыг өг-бүлелерниң 78,5 хуузу-дур.

Тарып өстүрген картофель болгаш ногаа аймааның дүжүдүн чидириг чокка ажаап кадагалаары Тывага совет үеде безин нарын айтырыг турган. Черде бажыңнарлыг кижилер уургайларга (погребтерге) дүжүдүн шыгжап ап болбайн канчаар. "Улусчу картофель" төлөвилелдин киржикчилери хөй квартиралыг бажыңнарын чурттакчылары дүжүдүн каяа ажаап кадагалаарыл?...

"Улусчу картофельди" мурнунда айтырылгар эвээш эвес-тир. Оларны шиитпирлээри 2-3 чылдың херээ эвес болуру чугаажок.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

ТИИЛЕЛГЕНИҢ БАЙЫРЛЫГ ЧЫСКААЛЫ

Май 9 – Тиилелге хүнү. Ада чурттуң Улуг дайынындан чанып келген база тулчуушкун шөлүңге амы-тынындан чарылган маадырларны сактып, Тиилелге хүнүн демдеглээри чаңчыл болган. Май 9-та Тиилелгениң 76 чылынга тураскааткан байырлыг чыскаал Арат шөлүңге болуп эрткен. Арат шөлүңде улуг-биче улустуң хөйү дээрге «кижи бажы кизирт, аът бажы козурт» деп болур.

Эртенгиниң 8 шак чартык турдала Арат шөлүңге патриотчу ырылар чаңгыланып, хоорайны байырлыг шинчи кирипкен. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары байырлалдың эң-не кол хүндүлүг аалчылары болган. Аңгы-аңгы өөредилге черлеринден бол-

гаш Чазактың үрер хөгжүм оркестринден тургустунган А.П. Черниковтуң удуртканы чыынды хөгжүмчүлөр байырлалды улам байырымныг шинчи кириген.

9 шакта 55-ки даг-адыгжы шериг кезээден, аңгы-аңгы күш структураларындан, шериг өөредилге черлеринден, ТР-ниң «Аныяк армейжилер» шериг-патриотчу организациязындан, ТР-ниң «Дайынчы акы-дуңмалышкы» хөй-ниити организациязының кызыгааржылардан дээш янзы-бүрү албан черлеринден чыынды бөлүктөр Тиилелгениң байырлыг чыскаалына киришкен.

Кызылда 55-ки даг-адыгжы бригаданың командири полковник Эдуард Скворцов дайынчы чыскаалды хүлээп алган. Ооң оралакчызы майор Антон Гибадулин: «Эш полковник! Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиилээнден бээр 76 чыл

оюн демдеглээн байырлыг чыскаал белем. Чыскаалдың командири майор Гибадулин» деп сөстөр-биле чыскаалды даргазынга хүлээткен. Байырлыг чыскаалды хүлээп алгаш, Э. Скворцов шериглерге болгаш чыылган чонга Тиилелге хүнүн таварыштыр байыр чедиргеш, чаңчыл езугаар «Ура!», «Ура!», «Ура!» деп кыйгыны салган.

Ооң соонда индирге келгеш, ТР-ниң Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыгга Улуг Тиилелгениң 76 чыл болган оюн демдеглээринге чыскаалган шериглер белем дээрзин илеткээзиниң соонда, В. Ховалыг чыскаалдың киржикчилеринге болгаш чыылган чонга байыр чедирген.

Байырлыг чыскаалга ниитизи-биле 12 аңгы албан черлери болгаш өөредилге черлери киришкен. Хемчегге чүгле кижилер эвес, а машина-техника чыскаалы база болган. Кызыл хоорайның кырынга вертолеттарны ужутоканы, ТР-ниң Чазакның Тимур Дулуш аттыг үрер хөгжүм оркестриниң аъттаныпкаш ойнааны, сержант Кежик Шыраптың удуртулгазы-

биле шериглерниң кылганы оюн-көргүзүү байырлалды аян-шинчи кириген. 76-гы байырлыг чыскаал мооң-биле доозулган. Байырлал-биле! Ура-ура-ура!

Айдың ОНДАР.
Буян ООРЖАКТЫҢ
тырттырган чуруктары.

ТЫВАНЫҢ ПОЛИЦИЯЗЫ ЧАА АВТОМОБИЛЬДЕРНИ АЛГАН

ИХЯ-ның регионалдыг албан черлери болгаш девискээр органнының адырларына ада-чурттуң бүдүргени «Лада Веста», «Лада Ларгус» и «УАЗ Патриот» маркаларлыг 12 автомашина немешкен. Транспорт херекселдерин Тываның полициязының хереглелинге, күрүнениң камгалап чагынының кызыгаарына, Россияның ИХЯ-зындан кириген.

Автомашиналарны дамчыдып бээр байырлыг ёзулалды Тыва Республиканың иштики херектер сайыдының оралакчызы, иштики албанның полковниги Владимир Даңзы ажиткан.

– Кайы-даа үеде кандыг-даа коллективке автомашиналар парыгынга немелде дээрге өөрүшкүлүг болуушкун болур. Тыва Республикада ИХЯ-ның удуртулгазы албан чериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаарына чогуур ужурлуг хемчеглерни хүлээп алган. Бистиң автопарыгывыска чүгле бо сөөлгү айда 36-дан хөй чаа автомашина кирген – деп, сайыттың оралакчызы демдеглээн.

Иштики херектер органнының ажилдакчыларына чаа техникага камныг болурун, албан-хүлээлгезин шынарлыг болгаш үрө-түнүлдиг күүседирин күззөн. Бистиң корр.

ӨШТҮМДЕ ӨӨК ХЕВИРЛИГ ӨНЧҮМ

SARS-CoV-2 инфекцияның ты-
вылдылары коронавирус халдавы-
рынга удур тарылганың ийи дугаар
чадазын апрель 27-де эртим. Күстен
бээр Россияның чурттакчыларының
хөй нуруузу аңаа удур коллективтиг
иммунитетти хевирлээр деп В. Путин
идегеп турар. Идигел итпик ышкаш
ужуп чоруй барбас-ла болгай...

Бирги чадазында, апрель 6-да,
"Гам-Ковид-Вак" вакцинаны сыкыртып
турганын көөрдө, улуг-ла дүвүрээштин
чок болган. Вакцинаның уржуктарын,
чер-черлерде шеглел-кызыгаарлааш-
кыннар ышкаш, кым-даа ужулбаан.
Бирги тарылгада дег, ооң салдары ба-
за ындыг-ла боор чорду – бичии када
эйт изири, шырыныгар, ижин-баарның
шыңганнары курлур, сөөк-даяк ыстаар,
баш аартыр. Гриппке удур тарылга кара
олчаан. Мооң мурнунда гриппке удур та-
рылганы эрткен кижилер мен, ооң ачызында
бо чылын өршээлдиг болуп, чаңгыс-даа
хөк диведим. Өштүвүсте өөк хевирлиг,
бүгү назынывыста эдилеп чорууруусу ийи
демдек база халдавырлыг аарыга удур
тарылга-ла болгай. Чамдык социал четки-
лерде бижи турары таварылгаларда дег,
оон кым-даа өлүп-когараваан. Тарылга
кылып чедип келген эмчииниң чугаазында
алырга, сезен-тозан харлыг кырганнар
безин серт чок сыкырттып, сактыр-тоор
чүвези чок олурган болур чорду.

Эмнелге ажилдакчыларының мер-
гежили бедик, арга-дуржулганы улуг,
чүглө Москвада база тус черде меди-
цина даргаларының чүү дээрин манап
олурбаан болза, Тывага коронавирусу-
тан когараан кижилерниң саны эвээш

турар ийик. Чаа хамчыктан коргуп-
сүрээдээшкениң, эргежок чугула арга-
дуржулганы чидиргениниң түңнелинде
аарыгның бирги чалгында кончуг са-
лым-чаянныг, ховар оолдарывысты
чидирдивис. Таптыг сайгарып көөр чүве
болза, байдалдың чүге ынчап барганын-
га тайылбырлар-ла хөй. Чогуш соонда,
чудурук чаяарынга ынаавыс кончуг-ла
болгай. Ынчалза-даа дуу оранче аътта-
ныпкан таныыр-билеримни сактып,
чоктап чор мен. Өлбөс ужурулуг улус өлүп
каарга, хомуданчы, өскүсүрениң кон-
чуг боор-дур.

Covid-19-туң өскерилген штаммы
Тывада чедип келгенин дыңнааш, улус-
чон аңаа удур күзөлдүң-биле тарыдып
турарының дугайында медээ алгаш,
чурттуң алдар-аттыг кижилери, РФ-тиң
Чазааның Даргазы М. Мишустин, феде-
ралдыг сайыттар тарыдарының эргежок
чугулазын хуннун-даңның телевизордан
анаа эвес чугаалап келген-дир деп кижилер
бодаар. РФ-тиң Чазак Даргазының-даа,
эмчилерниң-даа чугаалап турарын-
дан алырга, кедизинде барып тарылга
өртөктүг апарып база болур хире. "Эки
тураның халас тарылгазы чоруп турда,
ындыг арга-шинеңи долузу-биле ажыг-
лаар херек" – деп, М. Мишустин куруг аас
эдил чытпаан-на болгай.

Тарыткан соонда кижилер бүрүзүңе күш-
ажыл дептери хемчээлдиг "Профилактик-
тиг тарылгалар дугайында сертификат"
деп бичежек дептерни тыпсыр. Ында

мооң мурнунда болгаш ам-даа эртер
тарылгаларының дугайында медээлерни
чыып бижи каан болур. Өт, өкпе аарыг-
ларынга удур тарылгалардан аңгыда,
ында коронавирус халдавырынга удур
тарылганы эрткен деп бижи каар. Чүглө
чүү деп вакцина сыкыртканын, ооң серия-
зын ылавылап айтырар боор чорду. Ук
дептерде бирги чаданың тарылгазының
соонда вакцинаның адын, сериязын ай-
тып каан болур. Чалгааравайн, ону өйлөп-
өйлөп алып каап, ында бижиттинген сан-
медээлерни сактып ап турары ботка-даа
ажыктыг, сыкырттып турар эмчилерниң
үе-шагын-даа камнаар. Аңаа дүүштүр ам
ниитизи-биле дөрт хире – столбнякка, ме-

нингитке удур тарылганы эртер ужурулуг
кижи-дир мен.

Чүрөккө нарын ажык кезишкенин
эртип, ооң ужурулугу амдыгаа чедир
оңгарлып чадап чоруур кижилер база тары-
дып болур чүве-дир деп чүүлү бодум
кежимге ожаадым. Уржуктар чок чүве
кайыын турар деп. Чүглө оларны туруш-
туг эртип алырын силер бүгүдө күзээр
кижи-дир мен. Ам канчаар, делегейде
мындыг хамчык кедереп турда, өштүвүске
өөк хевирлиг ийи-даа, дөрт-даа демдекти
эдилеп чоруур-ла бис ынаан. Кол чүүл –
оон корткан ажы чок, шынап-ла, хупурай
бер оң дээр чүве-ле чорду.

Артур ХЕРТЕК.

Часкы хову ажилдары

КЕЛИР КҮСТҮҢ ДҮЖҮДҮ ДЭЭШ

Тывада колдады тарып өстүрүп
турар чер ажил-агыйының культу-
ралары тараа, картофель болгаш өске-
даа ногаа аймаа. Көдээ ажил-агый
болгаш аш-чем яамызының медээ
сан-чурагайлары өзугаар алырга, эрт-
кен 2020 чылда республика 19,5 муң
тонна тараа аймааның, 21,3 муң тонна
картофельдин болгаш 3,5 муң тонна
ногаа аймааның дүжүдүн ажаап алган.

Агаар-бойдузун болгаш республика-
да коронавирус аарыг хамчы-биле хол-
баалыг социал-экономика байдальды
баш бурунгаар прогнозун кичээнгейге
ап көргөш, 2021 чылда 15 муң тонна
тараа аймаан, 26 муң тонна картофель-
ди болгаш 3,3 муң тонна ногаа аймаан
тарып өстүрер болгаш дүжүдүн чиди-
риг чокка ажаап алырын планнаан. Бо
планны күүседири-биле 49,7 муң га
черге мал чеминге ажылгап болур тараа
культурааларының (2020 чылдыңдан 11
хуу хөй), 31,4 муң гага мал чеминиң, 15,3

муң га шөлге тараа аймааның үрезинин
чажар, 2,6 муң га черге картофельди
олуртур, 0,3 муң га шөлге ногаа аймаан
тарып өстүрер.

Мал чеминиң болгаш тараа культу-
раларының үрезининге бо чазын хергелел
7,7 муң тонна. Үрезинге хергелелди до-
лузу-биле хандырап дээш, тараажылар
боттары, кожуун чагыргаларының көдээ
ажыл-агый эргелелдери болгаш Көдээ
ажыл-агый яамызы күженишкенин
ажылды чорутканнар. Таңды кожуунда
Михаил Санниковтун тараажы-фер-
мер ажил-агыйы-биле чээрби көдээ
бүдүрүлгө кооперативтери керээни
чаргаш, 10,7 миллион рубльге 772 тонна
тараа үрезини алырын дугурушканнар.
Ол дээрге 469 тонна кызыл-тас, 303 тонна
сула үрезини. Чижээлээрге, Чаа-Хөл ко-
жуунда А.О. Хунай-оолдун арат-фермер
ажыл-агыйы 25 тонна тараа үрезинин
сөөртүп алган. Бо ажил-агый Чаа-Хөл
кожууннун Ак-Туруг сумузунун девискээ-

ринде тараа тарыыр шөлдерни чарып,
үрезин чаштырарынга белеткээн.

Хакасия Республикада «Содействие
Агро» болгаш «Хакагаторг» кызыгаар-
лаан харысалгалыг ниитилелдер-биле
11,06 миллион рубль акша өртөктүг 451
тонна минералдыг химишчилгелер са-
дып алырының керээлерин чарган. Тараа
болгаш ногаа культурааларының дүжүдүн
бедидеринге эргежок чугула химишчи-
дилгени республикаже кири сөөртүп
турар. Чижээлээрге, Каа-Хем биле Таңды
кожууннар 39 тонна минералдыг химиш-
чилгени эккеп алганнар.

Тараа болгаш ногаа шөлдерин че-
мишчилеринге кожууннарның тараажы-
лары болгаш ногаажылары тус черниң
курлавырларын база ажылгап турар.
Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем
яамызының медээлеринден алырга, 98,5
тонна мал өдээн тараа шөлдеринге та-
радып чашкан, 200 тонна кара хөзүннү
ногаа аймаа тарып өстүрер черлерге
сөөртүп чедирген.

Тараа болгаш суген шөлдериниң суг-
гарылгазын өй-шаанда чорудар дээш, ко-
жууннарда суггарылга системаларының
уннарын болгаш бугаларын ыяш-даштан
болгаш дой-довурактан аштап турар.
Барыын-Хемчик кожуунда Барлык сугга-
рылга системазын аштаар талазы-биле
улуг органиастыг ажилдарны чоруткан.
Республикада апрель айның сөөлгү
хүннеринге чедир ниити узун дурту сезен
ажыг километр суггарылга бугаларын
аштаан. Чижээлээрге, Чаа-Хөл кожуунда
Терезин болгаш Аймырлыг суггарылга
системаларын аштаары болгаш септээр
дооступ турар. Чаа-Хөл кожууннун Терезин
ховузуңда суггарылга системазының
1-2 дугаар шөлдеринде суггат кидин түлүк
чоруп эгелээн.

Тываның девискээринде бо частың
агаар-бойдузунун байдалын болгаш агро-
техниктиг негелделерни кичээнгейге ап
көргөш, тараа аймааның үрезинин май
1 – 10 хуннер үезинде чаштырары, карто-
фельди болгаш ногаа аймаан май 10-дан
июнь 25-ке чедир тарып олуртуру чогу-

чалыг деп Көдээ ажил-агый болгаш аш-
чем яамызының специалистери көдээниң
ажыл-ишчилеринге сүмелзээннер.

Ынчалза-даа тараажылар боттары
тус черниң агаар-бойдузунун болгаш
шөлдериниң хөзүнүнүн байдалын кичээн-
гейлиг хайгаарап, оларның чамдызы
үрезин чаштырылганын апрель айның
сөөлгү хуннеринде-ле эгелээн. Бай-Тайга
кожуунда "Арбай" көдээ бүдүрүлгө коопе-
ративи 15 га черге сула үрезинин чашты-
рып каапкан. 250 га шөлге тараа үрезинин
чаштырарын бо хуннерде чорудуп турар.

"Фермерлерни деткири болгаш
көдээ кооперацияны сайзырадыр"
федералдыг төлөвилелдин киржикчизи
"Агростартап"-тың грантызынга "Арбай"
көдээ кооператив 2020 чылда төлөптүг
болган. Ол бүдүрүлгө эрткен кыжын алган
чаа техниказын часкы хову ажилдарында
бо чазын ажылгап эгелээн.

Тываның тараалаң кожууннары Каа-
Хем биле Таңдының механизаторлары
үрезин чаштырылганын мурнунда
чарында тараа шөлдерин болбаазы-
радырын апрель айның ортаа үезинде
эгелээннер. Чижээлээрге, Таңдыда А.М.
Боровиковтун тараачын-фермер ажил-
агыйы 100 га черни илиригел, шыгын
бастырган. Ынчангаш ооң тараазының
шөлүндө үрезин чаштырылганы шалып-
кын чоруп турар.

Республиканың тараалаң девискээр-
лериниң бирээзи Чаа-Хөл кожууннун
Шаңчының ховуларында база часкы хову
ажылдары кидин түлүк. А.М. Бавуу удурт-
кан "Курай" көдээ бүдүрүлгө кооперативи
үрезин чаштырылганын адакталдырып
турар. Чаа-Хөл кожуунда "Арат" коопе-
ративи үрезин чаштырылганын эгелээн.
50 га шөлге суланы чашкан. Эрткен күзүн
андарган тараа шөлүнүн шыгын бастыр-
гаш, үрезин чаштырылганын амгы шагның
технологиязы өзугаар чорудуп турар.

Республикада ниитизи-биле 144
көдээ ажил-агыйда бо чылгы часкы хову
ажылдары амгы үеде чоруп турар, аңаа
700 механизатор хаара туттунган.

Май байырлалдарының хуннеринде
көдээниң ажил-ишчилери кол ажылы
часкы хову ажилдарындан улуг дыка
хоорулбааннар. Олар часкы тарылга
ажылдарын улам шуудатканы чугаа-
жок.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

ӨВҮР ЧЕРДЕ ӨДЕК ДОЛУ МАЛ

КЫЗЫЛ-ТЕЙНИН КОШКАРЛАРЫ

Өвүр республикада эң хей мал-маганның кожууннарның санынче кирип турар. Муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгелер "Адарган", "Торгалыг", "Чалааты", ол ышкыш көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери "Кошкарлыг" болгаш "Мургустугда" база хуу мал-маган азырап олурар чурттагыч чонда ниитизи-биле 132 муң 117 баш шээр мал, 7191 чылгы база 1158 баш сарлыктар бактаап турарын кожууннуң көдээ ажил-агый эргелелиниң тускай эртемниг специалис-тери дыңнадып турар.

Малдың баш санын өстүреринден аңгыда, уксаажыдылга ажилын база сайзырадыры-биле Бурят база Хакас республикалардан бүдүрүлгүчү кошкарларны садып эккелгеш, хей чылдарда МУБ "Адарганның" хоюн кадарып чораан арга-дуржулгалыг малчыннар Адарганның Кызыл-Тей баары деп черде кыштагыг, Кара-Кат база Буяна Донгактарның ажы-дып алганы арат-фермер ажил-агыйында азырап, тудуп эгелзэн.

"Шупту 100 баш кошкарларны хүлээнип алдым. Бо хүннерге чедир 150 баш чедир өскөн. Өвүр черде чылдың дөрт эргилде-зинде хүннүң чыгыы өскерлип турар дош-кун агаар-бойдуска база чаңчыгып, аңаа тааржы берди. Черле хан өскерлиге, мал база өске кылдыр көстүр болур чүве-дир. Шээр малдың төлү улуг-шыырак болур. Тыва кошкарларга деңнээрге, дурту база узун" — деп, арат-фермер ажил-агыйның болгаш өг-бүлениң удуртукчузу Кара-Кат Донгак демдегледди.

Эрес-кежээ малчыннар уксаалыг кош-карлардан аңгыда, хуузуңда 500 ажыг баш шээр малын база азырап турар. Амгы үеде мал оолдаашкыны адакталган, 100 баштан 100 хууну камгалап алып сорулгалыг. Амдызында 60 ажыг хураганнарны база 80 хире анайларны онча-менди камгалап алган. Малчыннар кышты хүр ашкан. Кыш чымчак, өршээлдиг болган. Ынчалза-даа часкы агаар-бойдус соок база хаттыг болгаш, малга деңгел бер-бейн турар.

ШЫНАА-БАЖЫНЫН МАЛЧЫННАРЫ

Өвүр кожууннуң "Шынаа-Бажы" деп черде, салгал дамчаан дуржулгалыг малчыннар Эртине база Шончалай Оор-жактар хары угда каш чүзүн малды тудуп чоруур. Оларның өдзэнде 1000 ажыг шээр малдың аразында 500 ажыг күрүне малы, тодаргайлаарга, МУБ — муниципал-дыг унитарлыг бүдүрүлгө "Адарганның" төрүүр хою бар. Ооң-биле чергелештир 70 ажыг баш бир аскыр өөр чылгы база сарлык малды дүн-хүн чок карактап, өстүрүп, азырап чоруурлар.

Өвүр кожууннуң көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы Шораан Ооржактын чугаазы-биле алырга, үстүндө ады кир-

ген күрүне бүдүрүлгезинде, сөөлгү үеде аажок өзүп, көвүдзэн сарлык малды аңгы-аңгы коданнарже үзүп аңгылаан. Ынчангаш эр сарлыктарны анык сар-лыкчы Начын Ооржакка хүлээди берген.

"Бодум черле аңгы мал-маганның бо-лур дээш, сарлык малды хүлээп алдым. Шээр мал хүлээнип алыр дээрге, ада-иём база мал-маганның. Чаңгыс коданга мал бажы хөлүн эрттир көвүдөй бээрге, ажылы аар-берге апаар дээш, мындыг шиитпирни үндүргеним ол. Бо 2021 чыл-дың январь 15-те шарылар болгаш эр бызаалар-биле каттай хаара, ниитизи-биле, 140 баш сарлык малды хүлээнип алдым. Кара чажымдан тура мал ара-зынга, өдөккө өзүп келген кижилер болгаш, мал ажылынга меңээ бергедээшкннер турбас. Мээң чанымда, чаңгыс өдөккө ада-иём база мээң ажылымны докта-амал хайгаарап, арга-сүмезин берип, дузалажып чоруур.

Сарлык малдың онзагай талазы кыжын даг бажы, тайга-сынче үнер, ча-зын хемче чүткүүр. Изиг чайын сериин тайгаларже үндүрүп, чайлагладыр-дыр бис. Сарлыктарның аажы-чаңы дошкун болур. Өдөккө кезек када дыштанып чыт-каш, хенертен тура халышкыш, шуужуп, сүржүп алгаш база чоруп бээр. Ынчангаш оларны кадарып, хайгаараар дээш, сыгыр даң бажында турар апаар. Эрес-кежээ, кашпагай кижиниң ажылы дыр ийин бо" — деп, анык сарлыкчы Начын Ооржак чугаалады.

Малчыннарның аал-коданынга, аъш-чемни кылып, белеткевишаан, мал-маганын карактап олурар кижилерниң би-рээзи өгнүң херээжен ээзи, ажи-төлүнүң авазы болур дээрзи кымга-даа бил-дингир. Оларның бирээзинге "Адарган" муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгениң малчыны Шончалай Ооржакты хамаа-рыштырып болур.

"Мал ажылы кончуг чымыштыг ажил болур. Күзүн сизген кылып белеткээр, ча-зын төрүлгө — мал оолдашкыны эгелээр, чайын дүгүн кыргыыр дээш ажил-ла хей. Ылаңгы хой оолдаашкынының үезинде дем херек. Чылдың-на хой төрүлгезиниң үезинде дөргүл-төрелдеривис сакман ажылынга дузулажып чедип кээр. Бо удаада хой оолдаашкынының түннелдери дыка эки болду. Чүстен чүс ажыг хуу деп-даа болур. МУБ "Адарганның" хоюндан база чүс баштан чүс ажыг хуу чаш хура-ганарны онча-менди камгалап алдывыс. Часкы агаар-бойдустуң килеңнээшкни хат-шуурган шаптыктап турза-даа, хой оолдаашкыны бо чылын чедишкнниг эртип алдывыс.

ЧЫЛГЫ МАЛДЫН ЧЫМЫЖЫ

Өвүр кожууннуң Мозага деп черде муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгө "Адарганның" хоочун чылгычызы Бай-лак Донгак үш аскыр өөр чылгызын карак чептес Саглы ховузуңче откарып үндүрүпкен турда, ооң аал-ооранынга чеде бердивис. Күрүнениң чылгы малы-биле бодунуң хуузуңда аът-хөлү-биле кады шупту 90 ажыг чүс баш чедип турар

болду.

"Чылгы малды чайын база кыжын ка-жаалаар. Чазын кажаалавас. Ийи буттук оорлар болгаш дөрт даванныг кокайлар-ларга алыспас дээш, сыгыр даң бажында аъттанып алгаш үнгеш, орай кежээ чанып келир мындыг чүве-дир ийин" — деп, чылгычының чымыштыг ажил-ижиниң дугайында таныштырды.

Хоочун чылгычының чугаазы-биле алырга, кышкы агаар-бойдус аът-хөлгө таарымчалыг болган. Час арай-ла берге-дир. Хадып-ла, чаап-ла турар. Өвүр черге чазын агаар-бойдус черле ындыг кадыг-берге болур. Чылгы мал колдуунда одарга чоруур болгаш хей мал чеми не-геттинмес. Чижээлээрге, кыштадыр 50 шоодай сула садып эккеп алырымга-ла, четчир. Мал чеми харын хөйну белет-кеп алыр. Сигенниң эки үнеринден база хамааржыр. Бо чаттыла берген чыдар хову-шөлгө кыжын хар улуг-даа болза, чылгы мал черден кастынып оъттаар болгаш, черле торулбас. Кышты хүр эртип алырга-даа, чазын дыка берге. Мал-маганның деңгели баксыраар, арып-доруптар. Чылгы малдың төрүлдөзи чаа эгелзэн. Бо хүннерге чедир 10 хире бе төрзэн. Ам-даа 40 ажыг 50 хире белерниң оолдаптарыга хоочун чылгычы идегеп турар.

Ол-ла үеде "Адарган" МУБ-туң дирек-тору Владимир Ооржак база бистиң ара-выста чугаага кирип, чылгычы Байлак Донгактын дугайында база делгереңгей таныштырып оралдашты.

"Байлак Осур-ооловичиниң ада-иези шаанда 1960-1970 чылдарда колхоз турар үеден эгелзэш-ле, хой кадарып, сарлык база чылгы мал кадарып чораан улус. Ол ышкыш чылгы малды азырап-өстүргени дээш алдар-аттын эдилекчи-лери. Амгы үеде салгал дамчаан малчын база чылгычы Байлак Донгак "Адарган" муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгезиниң 500 ажыг хоюн база кадарып турар. Боттарының хою-биле кады 900 хире шээр малдыг. Бүдүрүлгениң төрүүр хоюннуң 70 хуузуң камгалап алган".

КАРА-ТЕЙНИН САРЛЫК МАЛЫ

Өвүр кожууннуң Саглы бажында Кара-Тей деп черде кыштага 300 хире төрүүр сарлыктарны кажаалапкан турда, "Адарган" МУБ-туң директору Владимир Ооржак-биле бо ховар, чараш азырал амытанның дугайында чугаавыс улам-чылады.

Бо кажаада турар сарлыктар Василий болгаш Эрен-оол Сааяларның кода-ны-дыр. Ниитизи-биле 300 ажыг баш сарлык малды олар тудуп турар. Бүдүрүлгөдө шупту 600 ажыг баш сарлык бар. Эрткен 2020 чылга деңнээрге, бо чылдың үш ай-ларында төрүүр сарлыктарның чаш төлүн 110 хууга камгалап алган. Өске коданга 140 хире эр молдургалар база шарылар бар, оон аңгыда, база бир коданга 120 төрүүр сарлыкты аңгылаанын "Адарган" МУБ-туң директору демдегледди.

"Сарлык малдың онзагай талалары

мындыг: Бирээде, аңаа мал чеми, сизген белеткевес, боттары оъттаар. Ийиде, төрүпкеш оолдарын боттары эмзирип, хайгаараар. Бир эвес кижилер барып, ооң төлүн тудуп, дээптер болза, хозуп каапкаш чоруй баар таварылгалар база бар. Бир болза төрүдүп алгаш, бызаазын эдертип алгаш, дестирип чоруп бээр. Чайын-даа, кыжын-даа колдуу-ла тайгаларга турар. Сарлык малга кадар оът кончуг таарымчалыг. Шынаа, өлөң черлерниң оңдунга ол таарышпас. Төрүп турар үеде кокай-бөрүден камгалаар дээш, кажаалаар апаар. Чогум чайын кажаалавас, хостуг оъттап чоруур.

Ниити баш саны шагда-ла муң оран-чок ажа бээр ужурлуг мал-дыр ийин бо. Ынчалза-даа күзүн эът рыногунче үндүр садар, малчыннарга шалың орнунга бериптеривис база бар. Ооң кандында сарлык мал-биле орнажылганы база чо-рудуп турар. Чижээлээрге, малга эргежок чугула дус, эм-тан өртзэнге бериптер бис. Ооң-биле чергелештир, бистиң бо ажил-агыйга, "Адарган" МУБ-ка 2017 чылдан эгелзэш, чылгы мал шуут эвээжеп эге-лзэн. Ынчангаш чарлал бериптеривиске, чамдык чылгычылар кызырак мал, бир чамдык улус төрүүр бе эккээрге, сарлык малдың шарылары-биле орнажып ап турдывус.

Ооң түннелинде, чылгы малдың баш саны элзэн өзе берген. Ниитизи-биле 44 баш, ооң иштинде төрүүр белерниң саны 28 четкен. Сарлык болгаш хой бистиң кожуунда уксаалыг малдар деп санадыр болгаш, күрүнениң талазындан деткимче акшаны база ап турар бис. Бир сарлык-ка онааштыр 1200 рубль көрдүнгөн. Бо хүннерде бистиң агар санывысче суб-сидия акша кирип келген. Ооң-биле сар-лыкчыларга акша-шалыңны үледивис. Апрель, май айларда шөлзэлээр мал-чыннар база бар. Оларның ажилдаан акша-шалыңны база төлөп тур бис — деп, ажил-агыйның удуртукчузу делгереңгей тайылбырны берди.

Сарлыкчы Василий Сааяның чугаа-зы-биле алырга, сарлык малдың чүглө одар-белчиирин солуур. Бир тайга-сынга каш хонуптарга, өске черге сүрүп алгаш

чоруп каар. Бир коданга-ла 100 ажыг сар-лыктар турар. Колдуунда Өвүр кожууннуң девискээринде, Көгерим, Кызыл-Белдир, Улуг-Кызыл, Белеңгииш ол ынчаар тайга-таңдыларга сарлыктар кыштаар. Төрүлдө үезинде соокка алыскаш, ишти аарааш, ара салбас болза, чүс хуу чедир чаш малды камгалап ап болур. Доңат кончуг болур-дур. Сарлыктар хат-шуурганның үеде черге төрзэш, оолдарын чидирип алып таварылгалар эвээш эвес. Чаа төрүттүнген чаш малды сарлыкчы кижилээш тыппайн баар болза, ол олчаан черге өлүр. Эрткен чылын сарлыкчы чүстен, 100 хуу чаш малды камгалап ал-гаш, күрүнеге хүлээди берген. Бо чылын база ол-ла чедишкнниң уламчылаарын бүзүредип турар.

Мерген ОНДАР.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

АЖЫЛ КАЙДА-ДАА ХАЙНЫЫШКЫННЫГ

Май 10-да Чөөн-Хемчик кожууннун көдээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы Алдандай Ооржак-биле Теве-Хая, Баян-Тала, Ийме, Сесеге, Ак-Шат, Ак-Хая девискээрлеринде часкы хову ажылдарын база "Чаа сорук" төлевилелдин киржикчилеринин ажыл-чорудулгазын хынавышаан, картофель үрезинин чедирер үнүүшкүнге чордувус.

Теве-Хаяның Чолдак-Хову аксында "Чаа сорук" төлевилелдин 2021 чылда киржикчизи Владислав Ховалыг кажаазының ханазын чонуп, бедидир кыла берген. Теве-Хая сумузунун чанында тараа тарыыр, ногаа естүрер шөлүндө Чаян Донгак тараазын дүүн-не тарып эгелээн. Дуңмалары, честези, чоок кижилери-биле ол чылдың-на чаагай тараа болгаш ногаа дүжүдүн ажаап ап чаңчыга берген.

Баян-Тала таварааш, Ийме сумузунга Көк-Терек бугазының ашталгазын чорудуп турар оолдарга ужураштывыс. Экскаватору урелген, артык кезекти эккээрге кылып алдылар.

"Социал картофель" программазынга киржир 12 өг-бүлөгө картофель үрезиннерин чедирип, чагырганың эжинин чадазынга дүжүрдүс. Картофель тарыыр дээн өг-бүлелер тускай даңзыга аттарын салгаш, картофельди ап эгелээн.

Сесегеде "Чаа сорук" төлевилелдин киржикчизи кажаазының ыяштарын чонуп доозуп турар.

Баян-Тала девискээринде Ак-Шаттын Инек-Кудуруу артында Ромеш Ондар удурткан эрлер үш "Беларусь" трактор, анаа ийи кожуг тележалыг, тараа чаштырыкчыларлыг, "Газ 53" чүүк машиназы-биле 10 ажыг гектар черде кызыл-тас үрезинин эккеп алган, куруккан черде черин чардырбышаан, тараазын чажып турлар. Чоокку чылдарда үстүндө айытканым Теве-Хаяда Чаян Донгактын база Баян-Таланың Ромеш Ондарның удурткан бригадалары дег, ынчаар ажылдап турар тараажылар көрбээн мен.

Чаян Донгактын трактору, тараа чаштырыкчызы эргижирей берген, а Баян-Талада бир трактор чаа үенин, ийизи эрткен чылдарны, тараа чаштырыкчылары сеялкарлар үрелип турар, ынчалза-даа олар түр берге-дээшкнннерни ажып эртип, тараа чаштырыкчызының септелгезин хензиг када өйлеп, эдип алгаш, бо хонуктарда доозарын, эртен сула чаштырарын чугааладылар.

"Часкы хүн – чылды чемгерер" деп үлегер домакта ышкаш, чаагай дүжүттү ажаап алырының магадылалы оларда бар-дыр.

Улаштыр Хайыракан девискээринде Ак-Хая, Куу-Даг баарында кыштагларга, кошкар кадарчызының турлаанга чорааш, "Чаа сорук" төлевилелдин киржикчизинин кыштааның орнун таварааш, Чадаанага чанып келдивис. Ажыл кайда-даа хайныышкынныг боттанып турар деп түңнедим.

Вячеслав МОНГУШ.

Чылдар эрткен тудум дайын чаңгызы ырап бар чыдар бол, маадыр өгбелеривисти утпайн сактып, чоргаарланып чоруур болзувусса, олар чүректерге мөңгө дириг артар.

Чаа-Хөл кожуундан база бир эки турачы, Тываның төлептиг кыстарының бирээзи Норжун Балчир-ооловна Кыргыз (Суукай) дугайты таныштырып көрейн.

Кыргыз Норжун Үрбүн кашпалында Кара-Дыт деп өдөк-хонашка 1923 чылда төрүттүнгөн. Кадыр даглар бүргээн, арга-эзим хаажылаан, агаар-бойдузу чараш байлак оранынга эш-өөрү-биле кады ойнап, мал-маган соондан халып, дозуп чорааш, эрес-кежээ арат, аңчы кыс бооп өзүп келген.

1938 чылдың августа Чаа-Хөл районун Үрбүн көдээ совединге секретарь-машинакчылап ажыл-ишчи базымын эгелээн. 1942 чылдың эгезинде Тываның радиокомитетинге секретарь-машинакчылап берген. «1943 чылдың сентябрьда фронт чорууру-биле ажылындан хостаан» деп бижилге адаанда кадр даргазы В.Очур дээрзи ат салган.

Фронтуже чоруур үе келген. Казарманың бир өрээлинге эки турачы шупту уруглар дайынчы хептерин четчелеп, кеттинип турда, Норжуңнун артындан бир кыс куспактаныпкан. Чоок төрели кыс Бичен Ховалыг болган. Ийи угбашкы ынчалдыр дайынче кады аъттаныр салымныг болган.

Кашпалымдан үнеримде,
Хадып туруп кагдадыве.
Катап сургаар күжүр авам
Харап туруп кагдадыве.

Үрбүнүмден үнеримде,
Чаап туруп кагдадыве.
Үттеп сургаар хөөкүй авам
Чагып, үдеп кагдадыве.

Тыва эки турачылар Украинада хей хоорай, суурларны хосташканын билир бис. Хып дээн чалыы Норжуң Кыргыз балыгланган каш-даа солдаттын балыын шарып, ок-боо адаандан үндүр сөөртүп, тынын камгалаан. Сурмичи тулчуушкунунга Данзын-оол (Салчак Даржаа оглу) будунче аттырган, шарып-тудуп доозуп турда, чоогунда бир кижии ыткыр човуртааны дыңналган. Норжуң үңгеп чеде бээрге, орус солдат болган. Даштыкы хевин хачы-биле чара кескеш, хей октар өттүр дээпкен хөрээн шарып турда, кыс кижинин сеткилинин уянын-дан Норжуңнун карактарының чаштары оолдун арнынче төктүп бады барган. Солдатты бодунун шинелинге салгаш, Данзын-оолдун чанынга сөөртүп эккелген. Балыгланган дайынчыларны санитар

Оюн Полина Чизепеевна, Ооржак Байлак Чүлдүмовна, Монгуш Амаа Бодурукуевна, Ооржак Севил Матпаевна, Кыргыз Норжуң Балчир-ооловна. Мурнунда: Монгуш Дарыяа Намзыраевна, Кыргыз Сынаа Доңмитовна, Ховалыг Бичен Терек-ооловна, Сарыглар Часкал Допуйовна.

кеззэнге сөөртүп хүлээткен.

Оларның салымы соонда билдингени: дайын соонда Данзын-оол чаңгыс буттук, колдуктааштыг чанып келген; орус оол Иван Кузин ийи хонукта хөрээ киргиреп, бергедеп чыткаш, чүгээртээн, ай ажыр эм-неткеш, катап дайынче чорупкан болган.

Дайынга өлүмнү, үе-човуруну хөөнүнге чедир көргөн Норжуң Кыргыз Тывазынга амыр-менди чанып келген. 1944 чылдың июнь 1-де дайынчы эрге-хүлээлгеден хостаан, курлавырга арттырган. Ол-ла үеде Тыва область судунга машинакчылавышаан, секретарлай берген. 1949-1957 чылдарда Кызыл хоорайның партия комитетинге секретарь-машинакчы ажылын уламчылаан.

Дайынче сүзүглөп үдеп каан шериг таныжы Суукай Оюн-биле өг-бүлө туткан. Ажыл-амыдыралының аайы-биле Таңды районун Бай-Хаакче көшкеннер. Норжуң Балчир-ооловна аңаа дааранылга комбинатынга хей чылда эки иженген. Аныяк салгалдың дагыныкчызы, улус-чонунга хүндүткелдиг болгаш, шаңнал-мактал чедип, тайбың ажыл-ишке төлептиг үлүүн кириштирген.

Норжуң Суукай Үрбүн Кашпалда төрелдеринге аалдап келгилээр турган. Ылаңгыя Чаа-Хөлде «Найырал» совхозтун Үрбүн салбырының мурнакчы малчыннары, честези Донгак Санчыевич биле угбазы Айыраа Терек-ооловна Маскыр-оолдарга бо-ла келир.

2009 чылда Чиңге биле Бидилиг

аразынга күзеглеп чыдырда, Дукар-оол Маскыр-оолга база бир уттундурбас ужуражышкын болган. Тывага элчеглиг шөлээ эрттирип турган Россияның Президентизи Владимир Путин биле Россияның Маадыры, чаңгыс чер-чуртуувус Сергей Шойгу малчынның аалынга кирип, ажил-амыдыралы-биле танышкан. Путин чараш каң бижек белекке берген, а С.Шойгу хол шагы белекке сөңнээн. Бо дугайты ол үеде солун-сеткүүлге удаа чырыдып бижигилээн чүве.

Хөгжүмчү салым-чолун Үрбүн-Кашпалдың бойдузу чаян, караа көрбес алдарлыг композитор Солаан Базыр-

оолдун адазы Кыргыз Балчир-оолович Базыр-оол кандыг-даа хөгжүм херекселдеринге ойнаар, ырлаар, «Ачыты-Кезер» деп тоолду хондур безин алганы аарак ыдар, чечен-мерген сөскүр, аңчы кижии чораан.

Кыргыстарның Базыр-оглу
Хылдыг хөгжүм ойнай бээрге,
Кыр-ла-шокар аскырының
Чыраа чоруу кире-ле бээр.

Базыр-оол Кыргыстың кады төрээндүңмазы Норжуң Балчир-ооловна дайын киржикчизи. База бир дүңмазы Наталья (Дызылаа) Борисовна (Балчир-ооловна) Тыртык-Кара партия, советтер ажылының хоочуну. Наталья Борисовна хып дээн чалыы үезинде Кызыл Шеригже чорудар белек чыгып, Ус-Аксында Херемеден Чаа-Хөлге Айыраа Терек-ооловна-биле кады белекти ийи удаа эккелишкен. Ынчан арттар кырынга, белдир черлерге, төптерге «Маадырлыг Кызыл Шериг делгерезин!», «Немец фашистиг желекчилер сөнезин!» деп лозуннарны азып каан турган. Чоннун чыгган «Кызыл кош» деп хей белекти алгап-мактап уткуур. Тываның улуг-биче кижилери фронтуже белек мөөңнөп чыгырынга хей үлүүн кириген болгай.

Дайынның ажыг-шүжүү, ыы-сыызы, каргыш-хилинчээр көрүп эрткен Норжуң Балчир-ооловна Кыргыз (Суукай) дег фронтучу аваларны сактып, чалыы салгалдарга дайынның аар уржуктарын миннидирип, оларның дугайында немец чугаалап база бижииринге идегедим.

Дегут ДЕМЧИК.
Чаа-Хөл суур.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ҮРБҮН-КАШПАЛДЫҢ МААДЫР КЫЗЫ

Чагаалар аразындан

Тээли ортумак школазының 85 чылынга

БО-ЛА ХҮЛҮМЗҮРҮП ОЛУР!

Бистиң чаңгысклассчылар – 1973 чылдың доозукчуларының чамдызы 8 класс дооскаш-ла, училище-техникум-нарже өөренип чоргулай барган болгаш, эвээш кижиле дооскан бис. Тулган дээн спортчу эживис, чоргаарланыр камгалакчывыс Витя Иргит Кызылдың 1 дугаар

профессионал техникумунче өөренип кире бээрге, эгезинде дыка-ла чоктаан бис. Боду узун, бедик дурт-сынның, каттыраңнап чоруур, ажык сеткилдиг, чугаакыр оол-ла болгай. Школа доозукаш, Кызылга студентилей берген эштери Витяның училищезинге суббота кезежлеринде танцылап чеде бээривиске, аажок амыраар, хүндүлээр, олуртур-тургузар чер тыппас, девидээр кижиле боор. Сургуул чылдарында ол хостуг хүрешке улуг чедишкиннерлиг болган. Удаа-дараа маргылдааларга киржи, шаңналдыг черлерни ап турду. Кызылдың пассажирлер АТБ-ге чолаачылай бээрге, ооң ажыын көрүп, чоргаарланып чордувус. Ынчан аргыжылга чүгле автобус-биле болгаш, хостуг олут тывылбас, суурже чанар дээн болзуңза, вокзалга кассада билет садып алыры-биле сыгыр даң бажындан оочурлаар, хилинчектиг чүве-ле болгай. Аңаа чокшуп-кырып-даа турар-ла. Бис чоргаар бис, эживиске чагып каарывыска, чагывысты ол өөрүп күүседир. Витя маргылдааларга хүрежип турда, бөлдүнчүп алгаш барып, ол дээш «аарыыр» турдувус. Бир катап Витя хүрежип турда, холу уштуна берген, ыглаар чыгы, ол дээш сагыжывыс аараан.

Институт соонда мени Ийме школазынче башкыладып чорудупкан. Бир-ле субботада чанар дээш, Чадаана вокзалынга келгеш, Барыин-Хемчик, Бай-Тайга чедер автобустарже сыңнып чадап, муңгарап тур мен ийин. Автобус кээрге-ле, пассажирлер кижиле басып каа дег, мурнун былаажып бастыктажыр. Аныяк башкы кижиле ынаар хөй-биле кады чүткүүрүндөн эпчосунгаш, дедир Ийме бадар болган-дыр мен деп бодап, шак манап, улустан шала озалааш, муңгарай турумда, хенертен бир кижиле холдары-биле карактарымны дуглай тудупкан. Сырбаш кындым. «Кым-дыр мен, эш, тып көрөм» – дээрге, Витяның үнүн дораан танып каарымга, шуут кайгап каар кижиле болган. Мээң амыраарымны канчаар! «Чанып чадап тур мен, эш» – деп,

дораан хоптандым. Витя улуг «Икарус» автобузунуң чолаачы чанында олутка мени олуртуп алырга, сагыжым ажаан. Орук дургаар каттыржып-ла чорааны-высты сактыр-дыр мен. Чогум та чүңү чугаалашкаш, ынчаар каттыржып чораан улус бис ынаан.

Амыдырал, ажил-иштиң оруктары аңгы болгаш, каш-каш чылдар дургузунда ужуражыр арга чок болган бис. Тозан чылдарның эгезинде ийи дугаар дээди эртемнің дипломун холга алгаш (университеттин массалыг информация чепсектери факультет), катап Кызылга кээп ажылдай бергеш, эживис Витя аарып турар деп сураан дыңнаан мен. Чаңгысклассчывыс, тергийн эки өөреникчи Полина-биле өг-бүлө туткан, оолдуг-даа улус болгай. Ам дыңнаарымга, өске өг-бүлелиг, өске кожуунда чурттай берген дээр болган.

Чылдар чаңгыс черге турар эвес, шуужуп эрткен. Ажил аайы-биле Чазак хуралынче озалдавас дээш, чүгүрүп четкеш, өө тынып олурумда, мурнуку столдан бир кижиле менче хая көрнүп келгеш, стаканда суксун сунду. «Четтирдим» деп бажым соғанаткаш, Витя эживистиң дүңмазы Кировту танып кагдым. (Киров Иргитович Серен-Чимит Суд приставтарының даргазының оралакчызы турган). Хурал үезинде чугаалажыр чай кайда боор, төнери билек ыңай-ла болдум. Дораан бижээш, даартагы солунче бо хурал дугайында кириер, баш көдүрер-даа чай чок мен.

Солун ажылынга мээң өөреникчим Алдынай Алексеевна Саая 2000 чылдар эгезинде Приставтар чериниң парлагга албанынга ажылдай бээрге, олче телефоннадым. «Оралакчы даргаңардан айтырып көрөм, акызы Витя кайдал, мээң чаңгысклассчымын-дыр ийин. Мени адаарыңга-ла, Киров Иргитович билир, таныыр» – дидим. Каш хонганда, Алдынай телефоннап келгеш: «Дилээңерни күүседип, Киров Иргитовичтен айтырдым. «Акым аарааш, чок апарган-дыр

ийин» дээр чорду, Салчаковна» – дээрге, харлыга берип, телефонну ыт чок салып каан мен.

Бир катап Кызылга ачамның угбазы кырган-ававыс чок апарган. Ону ажаап тургаш, ырак эвесе чевеглер чаны-биле эртип бар чорааш, спортчу хептиг аныяк эр кижиниң чүруун көрүп кааш, көжүп кагдым. Витя-ла бо хүлүмзүрүп олур! Кезек када караам чаштыг ыт чок тур мен. Таакпылавас кижиле. Карманым дүвүнге

"а" класстың башкызы
Өлчей Салчаковна Шыырап.

"б" класстың башкызы
Деспилдей Бүдүповна Чыргал.

Витя Иргит.

чораан каш конфетаны аяанга салып: «Витек, канчап мында... Канчап харын көрүп каарым ол» деп, каш минутаның шаа-биле чугаалаштым.

Эживис бистиң аравыска дириг чуртап чораан болза, школавыс байырлалында ооң автобузунга олурупкаш, чындындап чеде бербес бис бе.

Светлана САЛЧАК.

СӨӨЛГҮ МӨГЕЙИГ

Мен Тамара Самыяевна Ондарны 1970 чылдан бээр таныыр мен. Ол чылын Кызылдың уран чүүл училищезинге бир-ле дугаар актер-режиссер курузу ажыттыгын чүве. Мен ынчан эмчи училищезиниң сургуулу турдум. Уран чүүл биле эмчи училищези Ленин кудумчузунуң 2 дугаар бажыңыга турган.

Мен училищени 1971 чылда дооскаш, Улуг-Хем кожуунга күш-ажылчы бажымымны эгелээш, өг-бүлөм аайы-биле 1974 чылда Кызылче көжүп келген мен. 1976 чылда Кечил-оол кудумчузунда 9 дугаарлыг бажыңга 2 өрээл квартира алган бис. Тамара-биле кожалар болуп, оон бээр-ле эдержи, үнчүп-киржи эгелээш бис. Оолдарывыс чажыт. Уруглар садындан эгелеп эдеришкеш, башкы институтун кады доосканнар. Тамараның өөнүң ээзи база дыка талантылыг артист, чамдык шиилерде кады-даа ойнап турдулар. Эп-найыралдыг, чараш өг-бүлө-ле болгай.

1983 чылдан эгелеп Тамараның салым-чолунга аар-берге үелер келген. Январь эгезинде хенертен оолдарының адазы чок болган. Тамара боду аарааш, эмнелгеге чыдып эмнедир ужурга таварышкан, ол-ла үеде авазы бурганнай берген, оон шала часкаар ачазы база бо ордандан чоруткан. Улай-улай ажыг-шүжүгге таваржып, бирээзи 7 харлыг, өскези чаа-ла 3 харлыг оолдары-биле арткаш, кады кошкап эгелээш. Кадының байдалы дорайтап орза-даа, ынак ажылын салбайн, ши-концерттерге

киржи, гастрольдарже-даа чоруп турду.

Мен 1977 чылдан эгелеп онкология диспансеринге эмчи сестразы болуп ажылдай берген мен. Бир-ле катап Тамара кады баксырап турарын чажырбайн чугаалаарга, эмчилерге кирип шинчидерин сүмелзэн мен, чүге дизе суйбаарымга салаа бажы хире борбак шар ышкаш ыжык бар болган. Ол-ла күзүн ол онкологияга чыдып алган. Кезишкын-даа кылган, эмнеп-даа турган эмчизи арга-дуржулгалыг эмчи турган. Тамара кадыкшыл байдалының дугайында кымга-даа чугаалаваан. Каш-ла чоок кижилери билир.

1991 чылдың август. Тамара база-ла онкологияга эмнедип чыткан. Аарыг ханылаан, оорго сөөктеринче шилчип, шимчеттинеринге айыыл тургустунуп келген. Ол чылын Наадым байырлалынга келген хөй санныг мурнакчы малчыннар, көдээ ажыл-агый ажылдакчылары «Хайыраан бот» деп шииңиң кол ролу Караны Тамара Ондарның ойнааны-биле көргүзөр дилег кириген. Чоннуң дилзэн канчап күүсетпес боор. Тамара эмчилеринге тайылбырлаарга, шуут чөпшээрээш. «Ооң дугайында бодаан-даа херзэн чок, сээң-биле сценага чүү-даа бооп болур» – дээн. Бажыңынче чанарын безин чөпшээрээш. Тамара демей-ле чана бергеш, чунуп белеткенип, эртен чон мурнунче үнүп, Караны ойнаар деп ыяк белеткенип эгелээш. Бис сүмелешкеш, артист эживиске дузалажырын шиитпир-

лзэн бис. Аарырын намдадыр эмнерни Валентина Иргит, Нелля Ондар база мен белеткеп алган бис. Мээң өөм ээзи Владимир Биче-оолду кириштирип алган бис. Кара сөөлгү сөзүн чугаалааш, туругдан шурай бээрге, мээң өөм ээзи чымчак дүжөр кылдыр Тамараны дозар онаалганы алган.

Тамараны баштай-ла театрже чорудупкаш, ши эгелээр бетинде Каадыр-оол Ооржаквичиге ужуражы бергеш,

байдалды бирден бир чокка тайылбырлаан бис. Кадыр-оол Ооржаквич шуут кайгап калган, чүңү-даа билбейн турган болган. Сценада туругнуң артын хынап көрдүс. Стол салып каан, ооң кырында кудус бар. Ам база бир кудус эккелдирип алдывыс. Кенден-Хуурактың ролун ойнап турган Эзир-оол Монгушка хамыктың ужурун база тайылбырлаан.

Ши эгелээш. Сценаже үнериниң

мурнунда Тамара аарзынып эгелээш. Шуут үнер деп турда сыктырып берген бис. Кенден-Хуурак кээр үеде ийи дугаар эмни сыктырып кагдывыс. Эң-не коргунчуг кезээ – туругдан шураары. Тамара Самыяевнаның байдалын билир болгаш, коргарывысты канчаар! Караның сөөлгү сестери эгелей бээрге, шупту туругнуң артынга келдирис. «Уругларың эки азырап ал, авай» – дээш, туругже халып үне бээрге, бис шупту холдарывыс сунуп алган турдувус. Володя, шынап-ла, Тамараны болур-чогууру-биле эптиг дозуп алгаш, стол кырынга чыттырып кагды. «Уе» деп човууртааш, киживис кезек шөйлү берген чытты. Неллявыс нашатыр чыттадыпты. Валя сыктырып берди. Минута хире болганда эживис туруп келген. Ам шупту ойнакчыларның сценаже үнүп мөгееи арткан. Сөөлгү мөгейиг. Тамара Самыяевна моон соңгаар каян-даа сценаже үнмес деп көрүкчүлөр кайын билир ийик. Ону база ол шыдажып эрти.

Эмнеттинмес аарыгның халавынга таварышкаш, эживистиң бо ордандан чарлып чорутканы дыка-ла хомуданчыг. 1993 чылдың сентябрь 3-те ол бистен мөңгези-биле чарлып чорупкан.

Ынча чылдар дургузунда эдилеп келген човулаңыңны чоок кижилериң болгаш 2-3-ле коллегаларың билир турган болгай. 70 харлаан хүнүң уткуй сээң эрткен орууну сактып, чонга чажыдыңны аядар ужурга таварыштывыс, ол дээш бисти буруудатпайн көр, күжүр эживис. Бисти, өршээ!

Александра БИЧЕ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Айыжыларның өг-бүлези:

“ТЫВАГА ХӨЙНҮҢ ЫРЫН
САЙЗЫРАДЫР БИС”

Эрткен чылдан тура бистиң республикавыска Кыңгыргай аттыг хөйүнүң ырының кайгамчыктыг арт-төлөвилели ажылдап эгелзэн. Ооң эң-не кол удуртукчулары болгаш сорук кирикчилери – Тывада билдингир апарган Айыжыларның өг-бүлези Айдыңмаа, Ажыкмаа, Адыган, Аңгырак угбашкылар. Каш чыл бурунгаар олар авторлуг ырыларны ырлааш, бижиткеш, интернет четки-зинче үндүр салып турганнар. Олар хөй-хөй мөгейкичлерниң сонургалын чаалап ап, бүдүн өг-бүлези-биле чаладып турар апарган. Оон аңгыда, Айыжылар тыва улустуң ырларын күүседир, а Адыган бодунуң ырларын чогаадыр.

Сагындырып каалы, 2019 чылда Айыжыларның өг-бүлези “Чаа Сылдыс” мөөрейинге көрүкчүлөрнүң бадылаашкынының түңнелинде тилекчи болган. Түңнел концертте хөгжүмчүлөрнү камгалал сайды Сергей Шойгу боду шаңнаан. Үе эрткенде аныяк артистер “Тывага хөйүнүң ырын сайзыратса чүл?” деп кайгамчык улуг сорулгаларны боданып эгелзэн. Чугаалааны бүткен. Бир чыл бурунгаар Кызылга аңгы-аңгы назы-хар аайы-биле: школа назыны четпээн уругларга, биче, ортума, улуг болгаш аныяктар бөлүү оон аңгыда, “30 хар ашканнар” болгаш хоочуннарга хөйүнүң ырының бөлүктери тургустунган.

Айыжы угбашкылар май 28-те Улусчу чогаадылга бажыңга болур түңнел концертке хүнүнүңе белеткенип турарлар.

“Чүгле бистиң республикавыстың звес, бүдүн чурттуң болгаш делегейниң сценала-

рын кезиир улуг сорулгалыг бис, – деп, арт-төлөвилелдин идеялиг сорук кирикчизи Адыган Айжы хүлүмзүрүп чугаалаан. – Дыка-ла дүвүренчигдир, ынчалза-даа “Кыңгыргай” хор арт-төлөвилелиниң бирги концертинин дугайында чонга дамчыдары биске улуг өөрүшкүдүр.

Көрүкчүлөргө боттарының чогаадыкчы чоруун көргүзөр дээш, төлөвилелдин киржикчилери чаштардан хоочуннарга чедир кызымаккай белеткенип, концертти четтикпейн манап турар. Бистиң репертуарывыста хөй-ле кайгамчыктыг тыва, орус болгаш даштыкы ырылар бар. Бичии сылдысчыгаштарывысты деткип келиңер!

Хөйүнүң ырының “Кыңгыргай” арт-төлөвилели республикада улуг хемчээлдиг хөгжүм болушкуннарының бирээзи дээрзи чигзиниг чок.

Чыжыргана СААЯ
белеткээн.

Чагаалар аразындан

НААДЫМНЫ МАНАП
ОЛУРАР...

Хүндүткелдиг маадыр ие Алесандра Хопуевна Суур-оол – Тывага ады алгаан малчыннарның бирээзи. Ооң назы-хары сезен ашкан-даа болза, суурунун хөй-ниити ажилыңга чыдып калбайн киржип, аныяктарга үлегерин көргүзүп, чонунга улуг дузаны кадып чоруур.

Ол Тыва Арат Республикага 1934 чылда бөдүүн өг-бүлеге төрүттүнген. Өскөн-төрзөн черин, чалыы-чаш үлерин бирден бирээ чокка сактыр.

– Ада-ием Чаа-Хөл кожуунунуң Үстүү-Бел деп черге мал малдап, тараа-быдаа тарып амыдырап, ажы-төлүн азырап чурттап чораан. Үстүү-Белдин Хелиң-Чарык аксы – Ажы Түлүштүн чурту. Ол ойну өрү үнүптерге, Буга-Чыдар деп ыжык, чылыг черге кыштап турган бис. Буга-Чыдар деп ойну бедик кызыл-кызыл кырлаңнарлыг кызаа даглар кажааланып чоруй барган. Оларның аразында узун өзеннерлиг ойларны Кара-Кожгар деп бедик бизеңнерлиг кара даг кажаалап алган турар. Ооң эдээнге мээң кырган ада-ием Чаа-Нава сугнуң өө биле ада-иемниң өө, ийи өг кады кожа чурттап турган. Кара-Кожгарның эдээ чылыг, ыжык. Долгандыр бедик даглар, баалыктар бүзүлзэн өзеннерлиг каъттарда дыт, шиви, чадаң ыяштар, мыйгак хараган, сөөскөн үнген. Кара-Кожгарның арты талазында муңгаш сырый арга шөйлүп чоруй барган. Час дүжүп чылыг бээрге, шарыларга чүдүрнүлкеш, мал-маганын сүрүп, хай деп алгаш, чинге кызаа мал оруу-биле баалыктын кырындан кудургай куду көжүп баткаш, эзим адаанга чазап, чайлаар.

Көжерде буга-шарыга өгынаазын, барба-савазын чүдүрүпкеш, кыштагларынче көжүп үне бээрлер. Орук-чири чинге кызаа болгаш, чүгле аът, шары-биле эртер. Аалдарның кода-ны аразы чоок оъттап чоруур болза, каттыжа бербес, аалын пат билер, өске хойга каттышпас.

Бичии уруглар 4-5 хар чеде бергеш-ле, ада-иезинге дузалажып, анай-хураган, бызаа-көзүзүн хай деп дозуп, өшкү-хойну саай бээрлер болгай – деп меңээ төөгүп берген.

Алесандра Хопуевна бодунуң үжилери-биле бир дөмей эртем-билигнүн оруун эрткен. Ынчан школага хар-назынын барымдаалап, холуй өөредип турган. Чайлаг-Алаак шко-лазынга 2-ги классты, Кызылдың каттышкан школазынга 4-кү классты доозуп алган. Улаштыр Туранның түр курузунга көдээ ажил-агыйның мал эмчизи кылдыр бир чыл өөрөнгөш, төрзөн

колхозунга ажилдай берген. Даг-Аразының Кызыл-Хая деп черге 1952 чылда 100 инекти чыып алгаш, инек фермазын тургузуп, ооң эргелекчизи болуп, бирги ажилчы базымын эгелзэн. Ажылгыр, эрес-кежээ аныяк кыс 20 харлыында, 1956 чылда, Киир-оол Лопсан-биле өг-бүлө туткан. Ол чылын аныяк өг-бүлө 300-400 баш хой хүлээп алгаш, мал ажилынче кирипкен. Ол хевээр мал ажилыңга мергежи, харысалгазын кошкатпайн, бүгү назынында боттарының кызыл күжү-биле хой мал кадарып чораан. 1956-1982 чылга чедир хой ажы-лындан чарылбаан.

Алдарлыг малчын өгбе Алесандра Хопуевна – «Социалисттик күш-ажылдың тиелекчизи» деп хөрек демдээнин, СССР-ниң Дээди Советинин «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медалының, Октябрының Социалисттик Революциязының 90 чылынга тураскааткан РФ-тиң коммунисттик партиязының медалының, 2019 чылда тывыскан «Партияның хоочуну» хөрек демдээнин болгаш «Хүндүткелдиг маадыр ие» медалдың эдилекчизи.

Өөнүн ээзи 45 харлыында чок апарган. Шудургу кызымак малчын угбай ундаравайн, мал ажилын кагбаан. Хаялыг-Дагда кыштаг дерип, кажаа-хораа тудуп алган. Ажы-төлүн мал ажилыңга хаара тудуп, дагдыныкчы болуп чоруур.

Чоокта чаа (2020 чылда) кыштааның чоогунда чаа кажаа-зындан 29 санныг саар инзэн бызаалары, молдурга-казыралары-биле каттай билдинмес улустар оорлап апарган. Чаңгыс кырган инээ хараган аразыңга бызаазы-биле астыгып чыдып калган болган, арткан инектери ис чок чиктен. Шагдааларга изиг дээрзи-биле дыңнаткан-даа болза, «Тывылбаан, хевээр барган» – деп, ол муңгарап чугаалап олурду.

Кызыл-Дагда чурттаар бажыңын шагда-ла бодунуң күжү-биле туттуруп алган, кажаа-хораазындан бээр бар. «Ажы-төл-даа элээр» – деп, салгалдарын бодап, сагышсырап олурар болду.

Чылдын болуп эртер малчыннар Наадымынга чалаттырып киржип турар. Ол ам 86 харлыг. Ам болур Наадымга барып чедерин идегеп манап олурар болду.

Хөй санныг орден-медалдар, хүндүлел бижики, өртектер белектер-биле шаңнадып келген ак сеткилдиг мурнакчы малчын аныяк малчыннарга арга-дуржулгазын дамчыдып, арга-сүмезин берип, дузаны кадып чоруур. Ат-алдарлыг хоочун малчын өгбевиске быжыг кадыкшылды, ажы-төлүнүн, чонунуң аразыңга эрес-кашпагай, омак-хөглүг чоруурун күзеп каалыңар.

Валентина ДАРЖАЙ.
Кызыл-Даг суур.

ЧААГАЙ СЕТКИЛДИҢ
ДУЗАЗЫ

Россияның Маадыры Сергей Күжү-гетович Шойгу Тыва чуртунга болгаш оон чонунга хайыралыг ачы-буянын өргүп сөңнеп, бүгү талаыг деткимче дузаны көргүзүп чоруур. Ооң бир чижээн бижиң керейн.

Ынчан ол РФ-тиң Онза байдалдар яамызының сайыды турган. Кызылдың дүлөй уруглар школа-интернадының бежен өөреникчизинге кулак аппаратадын боду садып эккелгеш, ол школа-интернатка баргаш, үлөп тыпсып берген. Ол хүн школага улуг байырлап болган. Барып-барып Россияның сайыды хөөкүй бичии уругларга ындыг белек бээрге, деңнелге чок өөрүнчүг болган. Салым-чолунга, сагыш-сеткилдин саймааралыңга алзып, түрегелдиг байдалга чурттап чораан уруглар кулактарыңга аппараттарны кедипкеш, бот-боттарының үннерин, чугаа-сөзүн дыңнапкеш, өөрүп магадаанындан ыглажып турганнар. Сергей Шойгунуң чаагай сеткилдиг сагыш човаашкыны бичии уругларның сагыш-сеткилин ынчаар доюлдурган.

Совет үеде бистиң Тываның даргалары улуг аалчы даргаларны ыштыг кара өгже кириеринден ыядыр, чүдексинер турган болгай. А Сергей Күжүгетович бистиң чуртувустун Президентизин Владимир Путинни нар-шээр чокка көк-көдээ малчынның өөнге чедир берген. Тыва чаңчыл ызугаар ашкарып-чемгерип хүндүлзэн.

Сергей Шойгу – бистиң республикавыста чурттап чоруур кижии бүрүзүнүн үнелеп ханмас чоргааралы, дээди сылдызы. Россияның Президентизи В.В. Путин биле Россияның камгалал сайыды С.К. Шойгуну быжыг үнелеп чоруулуңар, чонум. Бистиң бичии чуртувус бүгү тала-биле кайгамчык бурунгаар хөгжүүр, сайзыраар звеспе.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

Тыва чогаалчыларның база өөредилге номнарын үндүреринге, парлаарына улуг үлүг-хуузу кирип чораан кижилериниң бирээзи – Май-оол Чооду. Ол – бедик салым-чаянныг чурукчу. 1981-2003 чылдарда Тываның ном үндүрер черинге чурулга редактору болуп ажилдап чораан. Амгы үеде республиканың национал библиотекасында шыгжаттынып турар бүгү тыва номнар Май-оол Чыргаловичиниң холунуң адаа-биле эрткен дээр болза, меге болбас.

Чурукчунуң авазы Сара Кежик-Чыргаловна ийи оглун азырап, өстүрүп каан. Оларның өөредилгезинге шыңгыы негелделиг турган, чуруму азы өөредилгези баксыраарга, чинге шыкпыжы-биле ооргаларын чидиртиптер турган. Ынчангаш оолдары багай демдек шуут билбес апарган. Берт-Даг школазынга эң эки өөреникчи Май-оолду «авазының чассыгбайы» деп тенек оолдар кочулап-даа чораан. Авазы оолдарының өөредилгезин, билиин оон-даа экижидер бодап-биле Кызылче көжүп келген.

Акызы Мартай-оол, дуңмазы Май-оолду кайнаар-даа баарда, үргүлчү эдертип алыр. Ийи алышкы ине биле удазын ышкаш турганнар. Акызының ачызында Тываның онза шылгарангай чурукчуларын – Сергей Ланзы, Иван Салчак, Юрий Курский, Василий Демин сугларга ужуражыр, чугаалажыр аас-кежиктиг болганын ол сактыр: «Ат-алдарлыг чурукчу Василий Деминни база көрдүм. Ол ТАР-ның Чазааның чалааны-биле чедип келген-даа болза, ак-көк Тывавыска, бис ышкаш ынак, бердинген кайгамчык кижилер. Бүгү назынында маңаа чурттап ажилдап, аныяк чурукчуларны өөредип келген. Чурукчу Сергей Ланзының башкызы. Василий Демин – уран чүүлдүн салым-чаянныг ажилдакчыларының бирээзи. Ооң уруглары ачазын Саян ажыр көжүрүп алыр дээрге, ынавайн шаг болган».

НОМНАР КААСТАКЧЫЗЫ

Май-оол Чыргалович Кызылдың уран чүүл училищезин 1981 чылда дооскаш, чурукчу-каастакчы деп тускай эртемни чедип алган. Тываның ном үндүрер черинге чурулга редакторунуң дузалакчызы болуп ажилдап эгелээн.

– Бүдүн чылда 150 ажыг ном үндүрер турган бис. Ол болза, уран-чечен чогаалдар, бичии чаштарга номнар, өөредилге номнары, ниитилел-политиктиг номнар. Бис, чурулга редакторлары, чаа номнарны каастап турган бис. Бичии уруглар номнарының каасталгазын кылыры берге. Уран чүүл бөлүүнге беш чурукчу турган. Баштай хуралдааш, чуруктары сайгарар. Ынчангаш номнары ол үе аайы-биле бедик деңгелге кылып турган. Четтикпезивис аажок. Штаттан дашкаар чурукчуларны чалап турган бис. 150 номнун 70 хирезин оларга чуруду, каастадып турган бис. 70 ажыг номну бис боттарымыс кылып турдувус. Штаттан дашкаар чурукчуларның гонорарын төледип бээр дээш, экономизивиске

СУРАГЛЫГ ЧУРУКЧУ – МАЙ-ООЛ ЧООДУ

ону шыңыдып шаг боор мен, бергезин канчаар ону.

Тывага өңүг номнар кылыр типография чок болганындан биология, география, ниити биология, төөгү эртемниң өөредилге номнарын белеткеп алгаш, Смоленскиге, Москвага парладып турган бис. Бо номнарны кылыры биске белен турган, чүгле орус дылдан тыва дылче очулдургаш, ында чуруп каан чуруктары салыптар. Ол хоорайларже чорудупкан соонда, типографиялар оң македин кылгаш, хынадыры-биле бисти кыйгыртыр, катап-ла баштай редакторлар номчуп, хынаар, оон бис чурулга редакторлары барып чедер турган бис.

«Үжүглел», «Бодун номчу» деп өөредилге номнарын Казань, Уфа, Иркутск хоорайларга чагып турдувус. Белеткеп каан «Үжүглелди» почта-биле Уфа хоорайже чорудуптарымыска, аңаа номувусту пленкага парлап бээрге, ынаар ном соондан ужултар мен. Пленкаларымын ап алгаш, Казань хоорайже үнүпкеш, ам аңаа пленкага бийирим-биле арын бүрүзүнде «Үвүс» деп үжүвүс кирген чеже сөс барыл, ол сөстөргө Ү-нү кири бижир мен. «Ң», «Ө» деп үжүктөр башкир дылда бар болгаш, ол үжүктөрни номче кири парлап каан турган.

Ном үндүрер черивиске ажыл хайнып-ла турар, олурар олуттар сыңышпас турган. Чылда бадылап каан пландан озалдап болбас. Оон ол планды Москвага Күрүне комитетинге акшаландырышыкынын бадыладып турган бис. Комитеттин кол чурукчузу Гусева ССРЭ-нин шупту чурукчуларын билер турган. Мени көргөш: «Оо, какой молодой!» – дээр. Ном үндүрер черлериниң эң аныяк чурукчузу болган мен. Ат-алдарлыг шүлүкчү Андрей Дементьев-биле ужуражып чугаа-

лашкан мен. Ол бүгү Совет Эвилелинин поэзия килдизин харылап турган.

Ном үндүрер дээн чогаалчы биске чогаалын 3 кезекке парлааш, экеп бээр турган. Кол редактор Юрий Шойдакович Кюнзегешке, үндүрер редакторга, чурукчуларга үлөп бээр – деп, ол сактышкынын төөгүп чугаалаан.

С.С. Сюрюн-оол, С.А. Сарыг-оол, Л.Б. Чадамба, О.О. Сувакпит, К.Э.К. Кудажи, А.А. Даржай, Э.Б. Мижит, А.К. Калзан, В.А. Бузыкаев, Н.А. Сердобов, С.В. Козлова, М.А. Хадахан, М.А. Тирчин, М.Б. Доржу, Б.С. Доюндуп, Ю.Л. Аранчин, М.Х. Маңнай-оол, М.С. Байыр-оол, Б.Б. Чыдым, О.К.Ч. Дарыма дээш сураглыг чогаалчылар болгаш эртемденнер-биле ажилдап, катый шайлап чугаалажып хөөрежи чорааны оон амыдыралының солун, кайгамчык төөгүзү болган.

ДЕЛЕГЕЙДЕ СУРАГЛЫГ ФОТОЧУРУКЧУ

Парлалга шугумунга хей чыл ажилдаан байлак арга-дуржулгалыг чурукчу 2003 чылдан эгелээш, үе шагның өскерилгени-биле, хостуг фотоочурукчу апарган. Май-оол Чыргалович чааскаан номнун редактору, фотоочурукчузу, өрүкчүзү, каастакчызы, техниктиг редактору болуп, чаа-чаа номнарны чырыкче үндүрген. Тывавыстың чараш каазын көргүскен тырттырган чуруктары бөлүк альбомнарже, откриткаларже шилчий берген.

Тываның ном үндүрер черинге ажилдап тургаш-ла, чуруктары тырттырып турган. Фотоапаратты 23 чыл иштинде холундан салбайн чоруур. Май-оол Чыргалович – Тываның бир тускай салым-чаянныг төлү. Төрээн чуртунуң каас-чаражын, ооң кайгамчык кижилерин

бүдүн делегейде алдаржыдып чоруур.

Россия болгаш делегей чергелиг, регионнар аразында мөөрейлерге, делегелерге кирип турар. 2011 чылда Тываның Чурукчулар бажыңыга «50 кижилер фотоочуруу» бодунуң тырттырган фотоочуруктарының делегелгезин эрттирген. 2013 чылда Абакан хоорайга Хакасияның фотоочурукчулары-биле кады база бир делегелгени чонга бараалгаткан. 2014 чылда Кызылдың 100 харлаан байырлалына делегелгени белеткээн. Ол-ла чылын Москва хоорайга бүгү делегей чергелиг 140 фотоочурукчунуң 1000 ажыг ажылының аразынче Май-оол Чоодуевичиниң чуруктарын шилээш, делегелге көргүскен.

2020 чылда Сибирь болгаш ыраккы Чөөн чүктүн регионалдыг фотоочурукчуларның 1-ги мөөрейинге киришкеш, «Национал хеп» деп номинацияга 2-ги черниң шаңналына төлөтүг болган. Делегейде билдингир фотограф апарган-даа болза, номну чырыкче үндүреринге белеткээр ажылды кагаан. Г.Ч. Ширшининиң, Ч.Д.Б.Ондарның 3 номун, Х.Д.Монгуштуң, М.Б.Ховалыгының 26 номун, В.К.Даржаның номнарының каасталгазын кылган. Тываның Национал музейи-биле кады ажилдап, «Аржаан 2», «Тываның уран чүүлүнүн эртинге байлаа» деп онзагай чуруктарлыг номну үндүрүшкен.

Тес-Хем кожуунуң Чыргаланды ортумак школазының Юрий Аранчин аттыг төөгүлүг чурт-шинчилел музейиниң кызымак, кежээ экскурсоводтары – Май-оол Чыргаловичиниң тырттыралына ынак маадырлары болган.

АДАЗЫНЫҢ ОРУУН ИЗЭЭН

Сураглыг чурукчу өөнүн ишти-биле училищеге өөренип тургаш-ла, таныжып, чурттай бергеннер. Лариса Көкүй-ооловна – ооң эзулуг чөлөңгичи. Чамдыкта Май-оол Чыргаловичиниң ажилдарының кол редактору-даа апаар. Эпиг, демниг, мерген угаанныг болгаш өгбүлениң чорук-херээ бүдүп, аайлажы берген. Ийи оглу Байлак биле Марк – кайызы-даа ачазының изин басып, уран чурулга-биле салымын доңнаан. Москваның Иван Федоров аттыг күрүнениң парлалга университетин доозуп алган. Амгы үеде олар Москва хоорайда реклама фирмасында ажилдап турар. Бичии чаштарга аш-чем кылыр Heinz фирманың кашаларының даштында чараш чаптанчыг чуруктары Байлак биле Марк чуруп турар.

Салым-чаянныг чурукчу Май-оол Чооду – төөгүге артар тыва номнарның каастакчызы. Россияның болгаш ТР-ниң Журналистер эвилелиниң база Россияның Фотоочурукчулар эвилелиниң кежигүнү.

ТАР-ның тургустунганындан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан «Енисейниң төрүттүнген чери» деп ооң фотоочуруктуг дөрт дугаар альбому удавас чырыкче үнөр.

Урана ЭРТИНЕ.

АМАЗОНКА ТЫВА КЫС

Тыва чер-чуртувуска V-VII чүс чылдарда чурттап чораан кижилерниң чевег-хөөрлери дыка хей чажыттарны шыгжап алган чыдар. Сөөлгү чылдарда эртемден археологтар базырыктарны казып, чаа-чаа ажыдышкыннары кылып, биске сонугадып турар. Ындыг базырыктар Тывада хей. Оларның санынга Бии-Хемде Хааннар шынаазын билер бис. Оларның чамдызын бүдүү казып, үптөп каапкан-даа боор, а чамдыктары эки кадагалаттынып артканы-даа бар.

Ооң чижээнге Кызыл кожуунуң Баян-Кол суурдан ырак эвесте Сарыг-Булуң деп черде базырыкта чевег хамааржыр. Ону 1988 чылда археолог эртемденнер В. Семенов, М. Килуновская казып, шинчилээннер. Ооң дугайында 2020 чылда тыва радиога орус дылга дамчыткан чүве. Ол черде, элээн ханы оңгача – деспи ышкаш кавайда кижини орнукуштукан. Ол эки кадагалаттынып, хөңмеленип (мумия ышкаш) калган болган. Ону 15-16 хар иштинде аныяк оол-дур деп санааннар. Чанында деспи иштинде, он ок, ча-согун, дайынчы чепсек-херекселдер база кыс кижиниң эдилелдери хей болган. Дайынчы

оол кижиге ооң херээ чүү турган чоор деп эртемденнер элдепсингеннер. Ынчангаш ДНК анализтерин алыры-биле, мөчү-сөөгүн соңгаар алгаш чорупканнар. Тускай лабораторияларлыг улуг хоорайларга шинчилел ажилдарын кылганнар.

2021 чылда харыызы илереп келген. Ол оол эвес, а 15-16 харлыг дайынчы амазонка кыс болган. Кеткен хевин көөргө, согун өтпескадыг буга мойнаандан эттеп, кадырып тургаш, сырып даараан. Бөргүн чиик, быжыг, алак-таагы кежинден кылган. Анаа дайынчы эвес, ат-алдарлыг, эрге дужаалдыг (командир) кыс боорга, ынчаар ажааган боор.

Ынчангаш амазонка деп атты эртемденнер ол кыска тывыскаан. Амазонка дээрге Мурнуу Америкада Бразилия деп күрүнениң хеми. Ол хем узунунуң талазы-биле чер кырында ийи дугаар черде. Бир дугаар черде – Нил хем болгай.

Амазонка хемде делегейде эң-не коргунчуг дириг амытаннар амыдырап чурттап турарлар. Ында медээжок улуг крокодилдер, кайманнар, бегемоттар, чудук ышкаш чоон чыланнар бар. Ол чыланнар дириг амытаннарны болгаш кижини-даа боой тудуп тургаш өлүргөш, иштинде диштери-биле дайнааш, бүдүңгө-ле сыырыптар. Ол коргунчуг дириг амытаннарга удур чүлгө эрес-дидим

дайынчы амазонка кыстар тулчуп шыдаар турган. Амазонка кыстар олардан кортпас, харын-даа даялап тургаш өлүрер. Эрик дургаар чурттап чоруур чонун өлүрүп алган амытанының эди-биле чөмгөрерлер. Эди амданныг, чаагай. Кежи-биле янзы-бүрү херекселдер, каасталгалар кылыр. Кежи аажок быжыг, балды-биле кезерге-даа, орулбас.

Оон бээр муң-муң чылдар эрткен. Олар база эр улус-биле деңге, төрээн чери, чуртту дээш демисежи чораан-дыр. Бурунгу кырган энелеривистен салгал дамчып келген амазонка хан-дамыры амгы тыва кыстарымыска база бар. Ооң барымдаазы – спортчу тевер-шанчар, хостуг хүрөш, ушу, дзю-до, бокс, самбо маргылдааларына каш-ла санныг тыва чоннуң оолдар-кыстары Россия, Европа, делегей чемпионнары болуп турары таварылга эвес. База ыңдыг кончуг ыраваан, 1941-1945 чылдарда Ада-чуртун Улуг дайынына хып дээн аныяк чараш тыва кыстарымыс, эки-тура-биле кирип, калчаараан фашистерден кортпайн, оларны кыргый шаап, тиелеп чанып келгенинге канчап чоргаар-ланмас бис. Маадырлыг тыва кыстарының ады кажан-даа балалбас, читпес!

Александр ООРЖАК,

Күш-ажылдың хоочуну, РФ-тиң Улус өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы.

Чогаал арны

(Уланчызы. Эгези № 32 "Шында")

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

МАГАДАНЧЫЫ КАНДЫГ ЫЙНААНИ

Албан кылыр черлеривис
Аразы чоок, кожа тургаш,
Ылчыңнажып ойнап чорааш,
Ынчап барган чүве ийик бе?
Айттаныпкан соонарда
Амга чедир орталанмаан
— Ажыл кылыр чериңерже
Азып кире бээр-дир мен.
Баштайгы хүн тулчуп киргеш,
Фашист солдат узуткааның
Эң-не мурнай келген дораан
Эжиң меңээ чугаалаар сен.
Фашистерниң басчып чораан
Маадыр уруг чанып келгеш,
Баштак, хөглүг чаңнап орда,
Магаданчыы кандыг ыйнаан!

ЭЖИМ БИЛЧИИР-ООЛГА

Орлан, кайгал чаңы-даа чок,
Опчок, тенек чаңы-даа чок,
Оюннарның Билчири-оол дээр
Оожум-топтук оол-ла чүве.
Баштай келген хүнүвүстен
Парлалгага өрүкчүлөп,
Пат-ла кады ажилдап-даа,
Барык деңге доруктувус.
Арай оожум кыннып алган,
Ажылдаанда карак кызыл,
Авырарты чудай берген
Адырылбас апаар төл боор.
Солун үнер хүннерде суг
Сокчу чазып, чемележи,
Адар даңгы атсы-даа бол,
Ажылдап-ла чордувус оң.
Каастанып кетминипкеш,
Кады садтап, кино көрүп,
Каткы-хөглүг ойнап-тоглап,
Канчап чорбаан дээр ону.
Ынчалза-даа шыны херек,
Ындыг-мындыг ынак бис деп
Ажыр-ара чүңү сөглээр
— Анаа-ла бар өңүктөр бис
Эжим бөгүн фронтунан
Эдик-хеви бүрүн шериг
— Гвардейжи болу берген,
Кызылымга ужураштым.
Холун туткаш, салыр хөөн чок,
Хойнун орта оруксаам кээр.
Ынакшылым ханылаанын
Ындыг ийин деп сөглээр сөс чок.

Бо бүгү чалгынныг одуругларны Чамзырың Кыргыз сээжи-биле билер чораан.
Чүгө дээрге суртаал ажылының кижизинге олар ок-биле, селеме-биле дөмей үнелиг чепсек болуп чораан.

Кыргыз Шошукевич Чамзырың ол үеде бодун шору эртемниг кижини мен деп бодап чораан. Оон башка чүгө партия райкомунун агитация болгаш суртаал килдизин эргелекчилей берген деп. Херек кырында амыдырал кырынга тутчуп кээр-ге, ол ындыг эвес чүве бооп-тур.

Тере-Хөл Тываның ырак болгаш бичии кожууннарының бирээзинге санадып турган. Оозу ындыг-ла харын, Тере-Хөл району үш-ле көдээ Советтен тургустунган: Каргы эң ырагы ол, ында малчыннар-даа, ивижилер-даа бар. Аңаа ол аргыжар транспорт сарлык биле иви. Тожуга болза шупту чүве чаңгыс аай болгай, иви болза, шупту иви. Каргы дээрге тожуларга көшкүрүүрдө, кандыг-бир хайнак көдээ Совет турган. Аал малы-даа бар, иви-даа бар. Шынаа көдээ Совет төвү Кунгуртугда болгаш, колдуу-ла аал малдыг.

Балыктыгның дугайын номчукчулар ам элээн билер боор, Чамзырыңның дугайын бижип тургаш, ол дугайын элээн шорбажылапкан мен.

Тере-Хөлге бир алдын уургайы турган — Эми. Ол кымга-даа хамаарышпас, удур-тулганы шуут-ла дорт Кызылдан алыр.

Кыргыз Шошукевич Чамзырың партия райкомунга ажылдай бээр-ге, хамык ажыл оң кырында чүдүрлүп келген ыш-каш болган. Ындыг болбастың аргазы чок.

Чеже-даа тайга-таскыл болза, бир-тээ кижилер чурттап турар болганда, ында амыдырал дөмей-ле чоруп турар боор чүве-дир ийин. Ындыг ырак тайга черге чүгө ажыл-агый эвес, бот болгаш политөөредилге база чоруп турган.

Ону удуртуп баштаар кижини партия райкомунун килдиз эргелекчизи Чамзырың Кыргыс-ла болгай.

БИСТИҢ ҮЕНИҢ МААДЫРЫ

• Тоожу

Район төвү Чыргалаңдыда бүгү-ле албан черлери, школа, эмнелге база агитация болгаш суртаал килдизинге хамааржып турган. Оон соонда ушту-баштыг албан черлеринден аңгыда, харылзаа, ИХЯ килдизи, КГБ төлээзи дээш оон-даа ыңай.

Бир катап Чамзырыңга мындыг эл-дептиг таварылга болганын ол кажан-даа утпас. Школага Тываның иштиги районнарындан ийи башкы чедип келген: Владлен Дүмен-Байыр, Очур-оол Монгуш. Олар Тере-Хөл чурттуг кыстарны кадай кылгылап алгаш, ол черге барык-ла меңгеде чурттай бергеннер. Ажы-төлү база өктереп барган.

Мен Шагаан-Арыгда Дүмен-Байыр-биле кады өөренип турган мен, чүгө класстарывыс аңгы дээрден башка, мен бир дугаар класска, ол дөрт дугаар класска.

Тере-Хөл сургуулдарының чаңы ындыг, күзүн динч үезинде оолдар дөгере башкыларны чаза басып чагылай бээрлер. Ада-иези аңаа удурланыр хамаанчок, харын өөрүүр, динчедир. Мен бир хүн чеже динч адар силер деп өөреникчилеримден айтырган мен. «Бир кижини бе, өөреникчи, бир хүнде 50-60-ны борастаар-ла» — деп, Магбын огул Саша харыылады. 50-60! Бо дээр-ге бистиң Улуг-Хем ышкыш иштиги районнарга болза, бүдүн сезоннуң нормазы-дыр. «Мен улуг-хүнде он шаа динч шелбиктеп алгаш, арай боорда сояр кижини-дир мен. Силер канчап 50-60 динчии союп күш четтигип турар улус силер?» — деп, демги-ле Магбын огулдан айтырган мен. «Ол-даа ажырбас, өөредикчи, динч сояр тускай кижилерлиг болур улус бис» — диди.

А бо «өөредикчи» деп чүү ындыг сөс тыптып келди? Ол дээр-ге лама хамга удур хөлүн эрттир хувискаалчып турган үевистен келген сөс-тур. Ол дээр-ге «феодалдар» деп адаар идегеттерниң буруузу-дур, олар ынчаар төөредип турган, феодалдар лама хамнарны башкылар деп адап турганнар, ам совет башкыларны «өөредикчи» (учитель) деп адаар херек дээш, Тере-Хөлге партия, совет, комсомол органнары ынчаар доктаа-дып каан. Ол сөс ол олчаан башкыларга чыпшына тактагалдай апарган.

Ынчангаш ам база катап Дүмен-Байырга эзип келийин. Бир катап Владлен Оңгар-оолович райкомда Чамзырың даргага маңнап кээп-тир:

— Ат болдум, дарга, бир өөреникчим чанаттай берген. Дажылыңга чедир изин истедим, оон соонда чаак дошка бир ийин-биле баскан соонда, чиде берип-тир. Ол-даа сугда дүжүп өлгөн боор, канчаар чоор кижини боор мен?

Дораан Дажылыңга хеп келгеннер. Исти ылаптап көргөш, Чамзырың дарга бир өске түңнел үндүргөн:

— Бо оол дээр-ге сугга дүшпээн, анаа аалынче дургуннаан кижини-дир.

— Аалы ырак бе, дарга?

— Ону кым-даа билбес, амгы үеде иви-лиг аалдар ындыг: бөгүн мында, даарта дүгө.

— Канчап сүрүп чедер кижини боор мен, Кыргыз Шошукевич? — деп, Дүмен-Байыр барык-ла ыглаар чыгыы чугаалаан.

— Мындыг-дыр, башкы, Владлен Оңгар-оолович, борта чеже-даа изиг болза, карак чажы дузалавас. Боттук ажыл херек.

— Кандыг боттук ажыл, Шошукевич? — Истээр, сүрер, аалынга чедер. Оон башка тайга ээн болгай, орта кандыг-даа айыыл-халап бооп болур. Силер оожургаңар, Оңгар-оолович, мен сүргей мен аан, кандыг-чүү-даа бол, тайгага өскөн, төрзөн кижини — ынча дээш, Чамзырың дарга Дажылың хемни өрү чортуп чоктапкан. «Чиир эъттинч чагылы херек, кылыр иштиң деги херек».

Үр болбаанда кежээ дүжүп, орайтап келген. Чамзырың черге хонар ужурга

таважы берген. Иви малдыг улус болган. «Ындыг оол бисте чок» деп, олар харыылааннар. Оон соонда үш-дөрт-даа ындыг аалга кирген, шуптузу чаңгыс аас болганнар: чок, чок.

Чамзырың адак соонда бир аалче чоокшулап ора-ла, ында сургуул оолду бараанындан-на танып каан: дилеп чораан «дузу» ол болган.

Кыргыз Шошукевич оолга ужураш-каш, кончуваан-даа, чаңчаваан-даа.

Оон ада-иези-биле бичии када чугаа-лашкаш, оолду адынга ушкарып алгаш, эзип чорупкан.

Дургуннаан оол Макар Таайлык деп кижиниң тергип өөренир огул болган. Дүмен-Байыр башкының дөрт дугаар класында.

Тере-Хөл улугу даңгаар орус аттыг болур чораан. Ол болур дооста, даңгаар хоочун христиан аттарлыг. Егор Сарыг-оол, Серафим Даваа, Игорь Ирмек, Макар Иргек дээш-ле баар. Шагда Тере-Хөлге бистиң Ийи-Талдан ийи кижини чурт-тап чораан. Бирээзин Шыра-Хуурак Кыргыс, өскөзун Лапка Донгак дээр. Сөөлүнде олар чурт чанып келгеш, төрзөн черинге бурганнадылар ийин.

Тере-Хөл черле сорунзалыг оран. Ында янзы-бүрү районнардан келген кижилер чурттап турарлар чораан. Мен оларны ылап-ла черзилеп келген мен: Чадаанадан Егор Сарыг-оол, Серафим Даваа, Эрзинден Чооду Аракчаа... Мен Тере-Хөлге ажылдап турумда, Улуг-Хемден ийи кижини кээп чурттай берген. Кымнар деп бодаар силер? Иелзэн фронтчулар, тыва эки турачылар. Фронтуга чаалажып чоруп турган он тыва кыстарның бирээзи Роза Бичен-дир ийин. Ол орта партия райкомунун херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизин эргелекчилеп турду. Фронтуга тыва кыстар дээр-ге эр улус-биле дөмей атакаже кирип турган деп, Кыргыз Шошукевич херечилээр кижини. Ол кыстарның аразында Роза, Бичен база бар.

Тере-Хөлге ынчан көстүп келген кижини болза, фронтучу, эки турачы Павел Биче-кыс-тыр. Ол баштай Хандагайты заставазынче октаткаш, оон соонда Сагаан-Тологой заставазынче октаткаш, адак соонда Эми заставазынче октадып-каны ол. Эминин соонда Чыргалаңдыга шагдаа килдизин эргелекчилей берген: гвардейжи улуг лейтенант. Мен Тере-Хөлге турумда, Биче-кыс биле Биченниң Борбак-оол деп огул мынчаар кожамыктаар чүве:

Машинаның, тракторнун Долгаар чери кайда чүвөл?

Баштак кара уругларның

Ойнаар чери кайда чүвөл?

Ол оол өзүп келгеш, тудуг инженери болган, даңгаар-ла тудуглар-биле хурежи чоруур чүве ийин.

Мээң маадырым Кыргыз Шошукевич Чамзырың партияның Тере-Хөл райкомунга ажылдап турда, алды чорук-тур. Кым кижини ынча секретарьлар солуккуже чаңгыс черге ажылдап чораан боор. Чок ийин харын. Тоң дора дээр-ге мен-не ындыг тоолчургу чорук дыңнап чорбаан мен.

Мээң-биле мээң маадырым Кыргыз Шошукевич Тере-Хөлге ужуражып болур турган улус-тур бис. Оруктарывыс ас-кес кырында ийи чарлы берген. 1950 чылда мен педучилище доозуп турумда, Чамзырың фронт соонда Балыктыгда аалынга дыштанып турган кижини-дир. Оон 1951 чылда мен Тере-Хөлге башкылап турумда, Кыргыз Шошукевич партия школазынга өөрени берген.

Чамзырың Кыргыс нам төөгүзү деп эмдик «буга-биле» бир-ле дугаарында 1938 чылда өскөн-төрзөн Тере-Хөлүңге ужурашкан.

Ынчан аңаа ону бистиң Ийи-Тал чурт-тук Василий Чаш-оолович Байыр башкылап турган чүве-дир. Ынчангаш бо Байыр дугайында чылыг сактышкыннарны

чүрээнде ам-даа камныг шыгжап чоруур.

Мээң маадырым Чамзырың 1947 чылда партия кижигүнүңге кирген.

Ынчан ол 27 харлыг бышкан эр турган. Ынчанмас арга чок, школа деп өргээже бажын сукпаан кижиге (самоучка) ол дээр-ге дээди школа-дыр.

Ниити политбилег талазы-биле шоолуг чер албаан Чамзырың Кыргысты (ол партия райкомунга ажылдап турда) адазының төрелдери шупту ламалар (оларның баштыңы камбы-лама) деп буруудаткаш, ону партия райкомундан үндүр хөлзэн. Хууда байып, мал тудуп турар деп ону буруудаткаш, каш инзэн хавырган. Сактырга, чоокка чедир бүгү чүве чаагай-ла турган ышкыш болчук, ам оон кырынга чаңнык, чалар от дег, чыжырт кылынган. Бо чорук Кыргыз Шошукевичке тынар арга безин бербээн ышкыш болган. Ынчалза-даа ол дүжүп бербээн, хере тепкеш, демисешпишаан турган.

ЧАМЗЫРЫҢ ФРОНТУДА

1941 чылдың июнь 22-де немец фашизм бүгү делегейни сербээдеди шаапкан. Бир дугаар согуугу өске кым-даа эвес, Совет Эвилели оорга сөөгүн кизирт кылдыр чүктөпкен. Ол чүгө ийи чоннун эвес, ийи үзелдин, ийи идеологияның үскүлехишкени болган.

Дайын эгелзэн соонда, каш хонмаанда-ла, Сергей Пюрбюнун «Тулчуушкунче» деп ыры бүгү черни эргип турган:

Амыр-чыргал бүргөп шыпкан,
Амы-тындан артык Төрзөн чурт
Хамык огулун дөгөрезин
Кайыын тура кыйгырып туру:
— Эзертенгеш, айттаныңар!
Эрге-шөлзэ, хосталга дээш
Тулчуушкунче, тулчуушкунче
Тура дүшпейн бурунгаар!
Ынак ада, төрзөн ие
Ыдык болгаш дошкун дайынче
Эрес-дидим огулун, кызын
Алгал-йөрзөп айткарып турлар:
— Эжиң-өөрүн, акын-дунман,
Адаң-иен чыргалы дээш
Тулчуушкунче, тулчуушкунче
Тура дүшпейн бурунгаар!
Чойган ышкыш хөнү сынын,
Чодураа дег кара карактыг
Чалыы кыстар ынактарын
Чагып үдеп чорудуп турлар:
— Чалданыш чок дидим эжим!
Ынакшыл дээш, чуртталга дээш
Тулчуушкунче, тулчуушкунче
Тура дүшпейн бурунгаар!
Эзир куш дег эрес эрлер
Эргим ынак төрзөн чуртунга,
Чаңгыланган даглар ышкыш,
Чаңгыс үнүг харылап турлар:
— Ада-чурттуң хосталгазы,
Арат чоннун чыргалы дээш
Тулчуушкунче, тулчуушкунче
Тура дүшпейн бурунгаар!
Аңаа Степан Сарыг-оол улажы берген:
Дээди шынга удурланган

бодалың чүл?
Дерзии бужар ханныг чааны
чүгөн кылдың?
Өңгүр чараш Ада-чуртка,
эртөм, номга
Өрттүн салып, ханга борал,
багың кагдың.
Өртөмчейниң депшилгелиг бүгү чону
Өршээл чокка килеңнеп тур,
харыылаар сен!
Маңгыс ышкыш дайын,
сээң турагусканың
Фашизмниң дузасы чүл?
Бужар өлүм!

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелеп турда, бистиң маадырывыс кая турганыл? Шериге болбайн аан. Хоочун фронтучу Чамзырың Кыргыс бо ийи хүннү чүрээниң дужунда шыгжап алган чоруур: 1941 чылдың июнь 22 (бо дээр-ге Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелзэн хүнү)! 1944 чылдың январь 30 (бо дээр-ге тыва эки турачыларның Украинада Деражно суурну хостаары дээш тулчуушкуннун эгелзэн хүнү, тыва эки турачыларның дайынчы сагыл четтирген хүнү)! Мен база Украинага чоруп чордум, тыва эки турачыларның хосташканы Деражно, Сурмичи суурларны, Ровно, Дубно хоорайларны көрдүм. Ынчан Бүркекейниң командылааны он бир маадырлар дугайында «Он бир» деп шиимни Ровнонун театры көргүстү. Оон премьеразынга олуржур аас-кежиктиг болдум. Сөөлүнде «Он бирни» украин артистер Тывага көргүзүп чордулар. Олар-биле Тывамны база катап кездим.

(Уланчылыг).

Чарлал — Реклама

12+ 000 "ЭМЧИ". ПИЛЛО-17-01-000538
ИНН 1701051772
ГЕНД-ДИРЕКТОР: КЫЛПАР ПИНА КРАДЫР-СОПОНА

Медицинский кабинет "ЭМЧИ"

- ✓ КВАЛИФИЦИРОВАННЫЕ ВРАЧИ
- ✓ КОСМЕТОЛОГИЯ
- ✓ ОБСЛЕДОВАНИЕ И ЛЕЧЕНИЕ ИППП
- ✓ ПРОЦЕДУРНЫЙ КАБИНЕТ
- ✓ ВИЗУАЛЬНО-КОСМЕТИЧЕСКОЕ

НАШИ ДОКТОРЫ:
СВЯТА ОРЛАН НАЗЫН-СОПОНА (ВРАЧ ТРАВМАТОЛОГ-ОРТОПЕД
ВЫСШЕЙ КАТЕГОРИИ)

КЫЛПАР САНА НАЗЫН-СОПОНА (ВРАЧ-НЕВРОЛОГ
ВЫСШЕЙ КАТЕГОРИИ)

КЫЛПАР ПИНА КРАДЫР-СОПОНА (ВРАЧ-ДЕРМАТОВЕНЕРОЛОГ, ВРАЧ-КОСМЕТОЛОГ)

ГЛАВНЫЙ ШЕФ-ПРИЕМА-КРАСНОЕ Д. 75, ВЫШЕЯ
КАТЕГОРИЯ 431

ТЕЛЕФОН:
8-923-343-5655
8-923-550-1555
8-923-550-1555

ИНТЕГРАЦИЯ ПРОФИЛЕЙ ПАЦИЕНТОВ
НЕКОММУНИКАЦИОННАЯ СЛУЖБА

ИНТЕГРАЦИЯ ПРОФИЛЕЙ ПАЦИЕНТОВ

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАР.
МӨНГҮН ЮВЕЛИРЛИГ
КЫЛЫГЛАРЖЕ 35 % ЧИИГЕЛДЕРЛИГ

8-923-338-9188,

8-902-996-22-43

Адрес: Кочетов кудумчузу, 49, 2 дугаар каът.

Расширь
свои границы!
Купи квартиру
в Красноярске!

Новый микрорайон в Солнечном

ОТДЕЛ ПРОДАЖ

+7 (391) 228-67-63

ТЫВА МЕДИАГРУПП

ТЕЛЕВИЗОР
ЗА ПОДПИСКУ

ПОДПИШИСЬ НА ГАЗЕТЫ «ШЫН» ИЛИ «ТУВИНСКАЯ ПРАВДА»

На 2-ое полугодие 2021 г.
с 01.05.21г. по 20.06.21г.

Оформи онлайн
подписку на сайте
podpiska.pochta.ru
или в отделениях
почты АО
«Почты России».

Пришли копию квитанции в редакцию «ИД
«Тыва-медиагрупп»
по адресу: г. Кызыл ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309
тел. 8(39422)2-18-10 эл. почта: tuvamedia@bk.ru.

Подписка осуществляется по почте в Кызыл, ул. Красноармейская д. 100,
каб. 309
Тел. 8(39422)2-18-10

ТАХ-РТ-ИД "Тыва-медиагрупп" ИНН 1701051772

ТЫВА МЕДИАГРУПП ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ДОМ НОВЫЕ ТОЧКИ ПРОДАЖ!

Напомним, что теперь общественно-политическая газета "Шын" выходит по средам и по субботам.

Газета "Тувинская правда" выходит по субботам.

Адреса точек распространения газет:

КИОСКИ РОСПЕЧАТЬ (ВОСТОК, АРБАТ, ВСК, ГАГАРИНА, ЮЖНЫЙ)
УЛ. КЕЧИЛ-ООЛА, 5 (КРУГЛОСУТОЧНО)
УЛ. ДРУЖБЫ, 157 (С 8 ДО 22 ЧАСОВ)
УЛ. КОЛХОЗНАЯ, 58 (КРУГЛОСУТОЧНО)
УЛ. КОЧЕТОВА, 97 (С 9 ДО 20 ЧАСОВ)
УЛ. МОСКОВСКАЯ, 104 (АПТЕКА "АРЖАНА-ФАРМ")
МАГАЗИНЫ:
МАГАЗИН "МЯСО" (УЛ. КУЗНЕЦОВА, 8)
МАГАЗИН "ДИАНА" (УЛ. ЛОПСАНЧАПА, 4)
УНИВЕРСАМ 45 (УЛ. КАЛИНИНА, 3Г)
ПЛОЩАДЬ АРБАТ (ЦЕНТР)
ДОМ БЫТА, КИОСК ПРОДАЖИ ГАЗЕТ (УЛ. КОЧЕТОВА Д. 35)
ПАВИЛЬОН "КОПЕЧКА" (УЛ. ЛОПСАНЧАПА 37/3 КОНЕЧНАЯ 15 МАРШРУТКИ)
ПАВИЛЬОН "ДЕТРА" (КОНЕЧНАЯ 15 МАРШР., УЛ. ЛОПСАНЧАПА Д. 41)
ПАВИЛЬОН "АГАР" (УЛ. АНГАРСКИЙ БУЛЬВАР 27/3, ОСТАНОВКА)
КИОСК "СВЕЖИЕ ФРУКТЫ И ОВОЩИ" УЛ. МОСКОВСКАЯ 104
КИОСК "УЛАР" УЛ. КАЛИНИНА 5А
КИОСК ПРОДАЖИ ГАЗЕТ В ДОМЕ БЫТА
МФЦ Р.Т. Г. КЫЗЫЛА, ПГТ. КАА-ХЕМ,
КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО КЮНЗЕГЕШ Ю.Ш.,
СОЦИАЛЬНЫЕ ОБЪЕКТЫ ДОМ ВЕТЕРАНОВ, РЕСБОЛЬНИЦА.

ПРИГЛАШАЕМ РАСПРОСТРАНТЕЛЕЙ ДЛЯ СОТРУДНИЧЕСТВА.
ИНФОРМАЦИЮ ПО ВЫХОДУ ГАЗЕТ МОЖНО УЗНАТЬ ПО ТЕЛ.: 2-18-10, 3-39-45.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: А.А. Лагбы — 2-17-94
Чагаалар килдизи: Ч.Н. Мачык

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт-
кээн. Херчилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг
саннары болгаш еске-даа фактыла-
ры, дыңнадылары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индексиз: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнөр
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА "ШЫН"
СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
1212,24 рубль.

Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУҢ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 5196 кезек

Унты в кредит!

более 700 моделей
от классики до эксклюзива

Рассрочка без переплат
от 2 до 6 МЕСЯЦЕВ

Красноармейская 168
8-923-545-3246

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района Рес-
публики Тыва информирует о предоставлении
гражданке Серен-оол Анжеле Евгеньевне в
аренду земельный участок из категории земель
населенных пунктов с кадастровым номером
17:04:1402004:289, находящийся по адресу:
Российская Федерация, Республика Тыва,
Каа-Хемский район, с.Сарыг-Сеп, ул. Николая
Федорова д.89 с разрешенным использованием
— для индивидуального жилищного строитель-
ства, общей площадью 1000 кв.м.

Заинтересованные в предоставлении
земельного участка граждане вправе подать
заявление о намерении участвовать в аукционе
на право заключения договора аренды в тече-
ние 30 календарных дней с даты опубликования
настоящего объявления по адресу: Республика
Тыва, Каа-Хемский район, с.Сарыг-Сеп, ул.
Енисейская д.143 с понедельника по четверг с
9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-
Хемского района.

Консультант по земельным вопросам
Администрации Каа-Хемского района РТ
Олет А.А.